

Sex- och samlevnadsundervisning i grund- och gymnasiesärskolan

Jämställdhet, sexualitet och relationer
i ämnesundervisningen i grundsärskolan
årskurs 1–9 och gymnasiesärskolan

Sex- och samlevnadsundervisning i grund- och gymnasiesärskolan

Jämställdhet, sexualitet och relationer
i ämnesundervisningen i grundsärskolan
årskurs 1–9 och gymnasiesärskolan

Publikationen finns att ladda ner som kostnadsfri PDF från Skolverkets webbplats: skolverket.se/publikationer

**Sex- och samlevnadsundervisning
i grund- och gymnasieskolan**

© Skolverket, Stockholm 2021

ISBN: 978-91-7559-367-8

Grafisk form och produktion: AB Typoform

Grafik och illustrationer: AB Typoform

Foto: Lena Katarina Johansson

Innehåll

Förord	5	Risk för ett ”vi och dom”	37
Om materialet	6	Läromedel	38
Vad innebär sex- och samlevnads- undervisning i skolan?	8	Språk	38
Undervisning om sexualitet – en spegel av sin tid ..	9	Samtal	40
Sex- och samlevnadsundervisningens tre sidor ..	11	Bemötande	41
Vikten av att börja tidigt	12	Sexualsyn – vad är vetenskap, vad är värderingar? 43	
Progression i undervisningen	13	Privat, personligt eller professionellt	44
		Att undvika att moralisera	45
		Ungas användning av digitala medier	46
Sexualitet och intellektuell funktionsnedsättning	16	Sex och samlevnad – en pusselbit i ämnesundervisningen	50
Synsätt som begränsar	16	Kurs-, ämnes- och ämnesområdesplanernas struktur	50
Överbeskydd och bristande privatliv	18	Innehållets koppling till sex och samlevnad	51
Två röster om skolans roll	22	Språk och kommunikation	52
Sex- och samlevnadsundervisning – en del av arbetet med likabehandling och skolans värdegrund	24	Idrott, hälsa och motorik	66
Tre perspektiv – om, genom och för	24	Naturorienterande ämnen	76
Att främja jämställdhet	25	Samhällsorienterande ämnen	92
Förbud mot diskriminering och kränkande behandling	27	Hem- och konsumentkunskap	108
Främja, förebygga, åtgärda och följa upp	28	Praktisk-estetiska ämnen	114
Vems ansvar är det att följa upp trakasserier i skolan?	29	Exempel på ämnesövergripande arbeten	128
Att utveckla undervisningen	30	Vänskap	128
Variation i arbetssätt för att stimulera ett lärande	32	Personlig integritet och gränssättning	131
Kollegialt lärande – med externt stöd	32	Föräldraskap	136
Rektors styrning och systematiska kvalitetsarbete	33	Kärlek	138
Samarbete mellan elevhälsan och lärare	34	Ord och begrepp	140
Externa aktörer	35	Referenser och länkar	144
Inkluderande undervisning och lärares roll	36		
Inkluderande arbetssätt	37		

Förord

Det här stödmaterialet handlar om hur lärare och annan skolpersonal kan arbeta med frågor som rör jämställdhet, sexualitet, relationer, kön och normer i grundsärskolan och gymnasiesärskolan.

Skolverkets förhoppning är att materialet ska ge stöd, idéer och inspiration kring vad sex- och samlevnadsundervisningen kan behandla, och bidra med resonemang kring de utmaningar och frågeställningar som sex- och samlevnadsundervisning kan aktualisera. Stödmaterialet presenterar inga färdiga metoder eller lektionsupplägg utan ger, bland annat genom återgivna kommentarer från intervjuade lärare, exempel på ingångar till samtal

som rör jämställdhet, sexualitet och relationer och som är kopplade till skolans kurs-, ämnes- och ämnesområdesplaner.

Materialet arbetades ursprungligen fram i nära samarbete med lärare och specialpedagoger i grund- och gymnasiesärskolan, annan skolpersonal samt arbetsterapeuter. I samband med utgivningen av den nya upplagan har stödet reviderats och utökats.

Stockholm i februari 2021

Kjell Hedwall

Avdelningschef, Skolutveckling

Om materialet

Detta stödmaterial är framtaget för att ge personal i grund- och gymnasiesärskolan förutsättningar att lyckas i sitt uppdrag samt i arbetet med att öka kunskapen och stärka elevernas självkänsla, handlingskompetens och förmåga att göra medvetna val som rör hälsa, relationer och sexualitet. Här följer en beskrivning av materialets övergripande disposition och innehåll.

I det första avsnittet i stöd materialet presenteras en genomgång av vad sex- och samlevnadsundervisningen innebär i grundskolan och gymnasieskolan. Avsnittet ger även en återblick över den sexualupplysning och sex- och samlevnadsundervisning som präglat svensk skola genom tiderna och som då liksom nu formar villkoren för arbetet i skolan.

I det andra avsnittet presenteras ett urval av forskning och dokumenterad erfarenhet gällande sexualitet och intellektuell funktionsnedsättning. Det förs också resonemang om normer och föreställningar som omger barn och ungdomar i grundskola och gymnasieskola.

Sex- och samlevnadsundervisningen är en del av skolans arbete med likabehandling och skolans värdegrund. I det tredje avsnittet i stöd materialet diskuteras sex- och samlevnadsundervisningens betydelse i ljuset av skolans arbete med att främja en trygg skolmiljö, till exempel när det gäller att förebygga sexuella trakasserier och andra former av kränkningar. I avsnittet beskrivs också betydelsen av lärarens roll i undervisningen och vikten av rektors ledarskap.

Ett av stöd materialets huvudfokus är det avsnitt som behandlar grund- och gymnasieskolans olika ämnesområden. Där finns kommentarer från intervjuade lärare och exempel på ingångar till samtal som rör jämställdhet, sexualitet och relationer kopplade till skolans kurs-, ämnes- och ämnesområdesplaner.

För att omsätta innehållet i stöd materialet till den egna verksamhetens praktik avslutas varje avsnitt med reflektionsfrågor. De kan användas enskilt eller för gemensamma samtal i personalen.

1

Vad innebär sex- och samlevnadsundervisning i skolan?

I FLERA AV GRUNDSÄRSKOLANS och gymnasiesärskolans kurs-, ämnes- och ämnesområdesplaner ingår begrepp som sexualitet, relationer, kön, jämställdhet, normer, identitet, mänskliga rättigheter, självbild, kroppskänedom, känslor och självkänsla. Dessa begrepp är delar som ingår i sex- och samlevnadsundervisningen. Det innebär att ansvaret för kunskapsområdet vilar på flera lärare och ska tas upp inom många olika ämnen och ämnesområden. Rektorn har enligt läroplanen ett särskilt ansvar:

Rektorn har ansvaret för skolans resultat och har, inom givna ramar, ett särskilt ansvar för att /.../ i undervisningen i olika ämnen integrera ämnesövergripande kunskapsområden, exempelvis miljö, trafik, jämställdhet, konsumentfrågor, sex och samlevnad samt riskerna med tobak, alkohol och andra droger.¹

Ämnesintegreringen av sex- och samlevnadsundervisningen innebär att eleverna får möjlighet att reflektera kring frågorna utifrån flera perspektiv – såväl historiska, samhälls- och naturvetenskapliga som religions- och språkvetenskapliga. Det kan till exempel handla om att anlägga ett historiskt perspektiv på sexualitet, kärlek eller förväntningar på flickor och pojkar. Det kan också handla om hur olika religioner förhåller sig till dessa frågor eller vad skönlitterära berättelser kan bidra med. Andra exempel kan vara att undersöka hur normer kring kön och relationer uttrycks i reklambilder och media eller hur lagstiftningen i dessa frågor ser ut i Sverige idag. Kunskapsområdet kan utforskas

1. SKOLFS 2010:255.

genom upplevelser, känslor och samspels- och integritetsövningar.

Utöver innehåll i kurs-, ämnes och ämnesområdesplaner ingår också arbetet med normer och jämställdhet i skolans övergripande värdegrunds- och kunskapsuppdrag. Arbetet med normer och värden är även en del av skolans likabehandlingsarbete. Området är därmed ett ansvar för alla som arbetar i skolan och omfattar värden som ska integreras i all undervisning.

Undervisning om sexualitet – en spegel av sin tid

Sexualupplysningen har en relativt lång historia i Sverige. När det gäller själva undervisningen och upplysningen i skolor tog detta alltmer fart under 1900-talet och sexualundervisning blev obligatorisk i Sverige 1955.² Varje decennium har haft olika skäl till sex- och samlevnadsundervisning. När ett problem har dykt upp med anknytning till sexualitet har röster höjts om kvaliteten på sex- och samlevnadsundervisningen. Det förväntas att denna undervisning ska förebygga olika problem i samhället; alltifrån hiv/aids, klamydia och ett ökat antal aborter, sexuell exploatering, sexuella trakasserier och hedersrelaterat våld och förtryck.³

Den första handledningen för folkskolan kom 1945.⁴ Präglad av sin tid föreslog handledningen detaljerade lektionsförslag, där sexuell avhållsamhet framhölls som den riktiga vägen.

2. SOU 1974:59.

3. Myndigheten för skolutveckling (2005); U2006/9049/S; U2018/02877/BS (delvis); U2018/02960/S.

4. Kungliga Skolöverstyrelsen (1945).

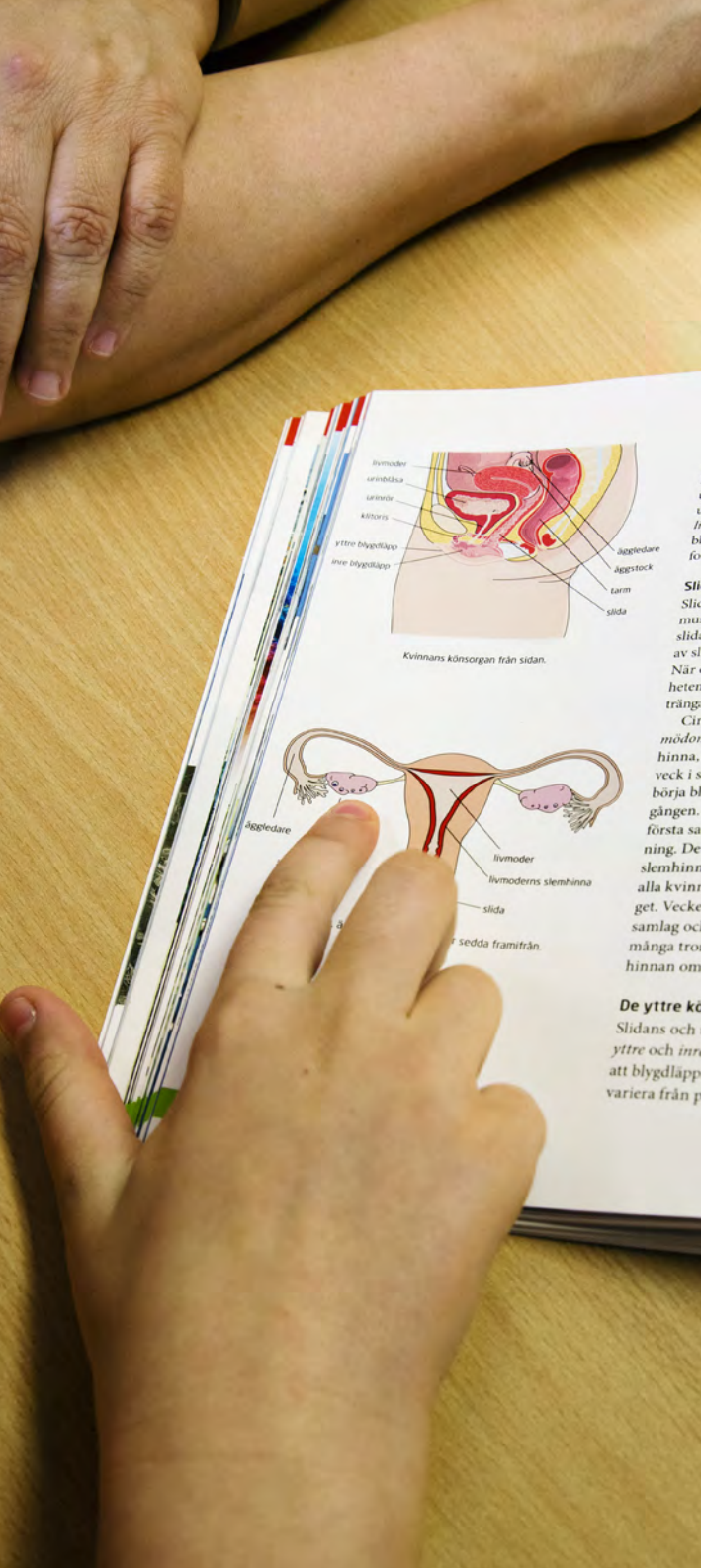
Handledningen blev kritiserad för sin stränga moralistiska ton och framför allt för sin bristande realism. Kritiken var förvånansvärt modern när man ansåg att det inte var skolans sak att moralisera över hur människor levde sina liv eller vad som var rätt och vad som var fel. När handledningen för de högre årskurserna kom 1949 hade man försökt tona ned den moralistiska tonen och lyfte fram mer liberala skrivningar, som att sexualiteten har ett värde i sig, inte enbart kopplad till fortplantning.⁵

År 1956 kom den första handledningen för den obligatoriska sexualundervisningen.⁶ En i stort sett likalydande upplaga gavs ut 1969. Ett av skälen till att sexualundervisningen skulle vara obligatorisk i skolan var att föräldrarna inte ansågs vara de som bäst kunde ge barnen upplysning. Att lärarna är lämpade för att arbeta med detta inom sitt ämne konstaterades redan i den första handledningen från 1956. Tanken om ämnesintegrering fanns med redan då och likaså vikten av att kombinera biologiska, sociala, ekonomiska och etiska perspektiv. Handledningen föreskrev detaljerat och utförligt exakt vad läraren skulle göra. Undervisningen fick uppgiften att vara moralens väktare i en tid som ansågs ha stora risker; det var dans, jazz, knuttar, raggare och nya idolbilder. Gapet mellan ungdomars egen verklighet och undervisningens budskap blev stort och följden blev att ungdomarna såg undervisningen mindre som stöd och mer som något att frigöra sig från, eftersom deras verklighet förnekades i undervisningen.⁷

5. Centerwall (2005a); Centerwall (2005b).

6. Kungliga Skolöverstyrelsen (1956).

7. Centerwall (2005a); Centerwall (2005b).

Efter tio års utredning⁸ kom en ny handledning 1977. Budskapet var då en friare syn på sexualitet och att kvinnor och män var jämställda. Ett nytt begrepp kallat samlevnad infördes som en konsekvens av synen att sexualiteten inte längre var hänvisad till äktenskapet. Begreppet kan också ses som en önskan att uppnå en samsyn och en harmoni inom ett hett debatterat område. Handledningen var även denna gång nästan i detalj föreskrivande.⁹

Läroplanen för grundskolan¹⁰ och gymnasieskolan¹¹ 1994 innehöll få skrivningar kring sexualitet och samlevnad men i läroplanen under ”Rektors ansvar” angavs att det vilar på rektor att undervisning inom detta ämnesövergripande kunskapsområde genomförs. För att ge stöd till lärare gav Skolverket ut materialet *Kärlek känns! förstår du* 1995. I jämförelse med tidigare handledningar var sexualiteten tydligt uttalad via ungdomars egna berättelser.¹²

Förutsättningarna för dagens sex- och samlevnadsundervisning befinner sig långt från den ”sexualupplysning” som började skissas på i slutet av 1800-talet, en diskussion som framför allt dominerades av den medicinska professionen med ett problemfokuserat och moraliserande preventionsperspektiv.

8. SOU 1974:59.

9. Skolöverstyrelsen (1977).

10. Utbildningsdepartementet (1998).

11. Utbildningsdepartementet (1994).

12. Centerwall (2000).

Sex- och samlevnads- undervisningens tre sidor

Sex- och samlevnadsundervisningen kan sägas bestå av tre delar och kan beskrivas med hjälp av en triangel. Samtliga delar är viktiga i planering, uppföljning och utveckling av undervisningen, eftersom delarna bidrar till en helhetssyn inom kunskapsområdet.¹³

1. Ämnesintegrering och ämnesövergripande arbete

Att arbeta *ämnesintegrerat* innebär att lyfta fram olika perspektiv på jämställdhet, sexualitet, kön och relationer i ämnesundervisningen. I några ämnen och ämnesområden är sex och samlevnad en given del av det centrala innehållet, medan det i andra ämnen och ämnesområden kan behöva integreras mer medvetet.

Lärarna i ett arbetslag kan komma överens om att under en viss period *samordna arbetet med sex och samlevnad parallellt i olika ämnen* – historieämnet ger sitt perspektiv, religionskunskapen sitt. Ibland handlar det förstås om att en lärare har flera ämnen i en klass och läraren arbetar då parallellt

med perspektiven i olika ämnen. I språkundervisningen kan till exempel skönlitteraturen ge eleverna möjlighet att reflektera över könsmonster, vänskap och normer. Sammantaget får eleverna flera olika perspektiv på sexualitet, relationer, identitet och jämställdhet. Det är ett arbete som sker parallellt i olika ämnen utan att det till exempel har planerats gemensamma examinationer.

Ett *ämnesövergripande arbete* innebär inte enbart att sexualitet, jämställdhet och relationer integreras eller behandlas i olika ämnen och ämnesområden, utan även att läraren eller arbetslaget gör ett gemensamt ämnesövergripande projekt som kan diskuteras utifrån olika perspektiv. Det kräver organisation, planering, samarbete och gemensam tid. Exempel på teman kan vara *Att må bra med sig själv, Jämställdhet, Familjen nu och då, Kroppen och idealen, Könsmonster i vardagen, Mänskliga rättigheter* och *Vad är sex?*

2. Att fånga frågan i flykten

Den andra sidan är vardagsarbetet i skolan, att *fånga frågan i flykten*. Det händer mycket i elevernas liv – under skoldagen, på fritiden och i sociala medier. Självfallet dyker det upp många tillfällen när eleverna vill ställa frågor eller diskutera något. Det kan handla om frågor som rör sexualitet, familjen, konflikter, kroppslig integritet och relationer. Även aktuella mediehändelser kan behöva tas upp till diskussion.

Ibland kan svåra situationer uppstå i skolan, som även de kan ligga till grund för de samtal som uppstår. Det kan till exempel handla om kränkningar, hot och ryktesspridning. Skolan är skyldig att agera skyndsamt när någon ur personalen får reda på att ett barn eller en elev känner sig utsatt för någon

13. Nilsson (2016).

form av trakasserier eller kränkande behandling. Verksamheten måste utreda vad som hänt och i förekommande fall vidta åtgärder för att förhindra fortsatta kränkningar.¹⁴

I en intervjustudie med bland annat lärare i gymnasiesärskolan lyfter personalen särskilt fram de spontana samtalens vikt i det dagliga mötet med eleverna. Elevernas kognitiva förmåga ställer andra krav på sex- och samlevnadsundervisningen än att den kan reduceras till att enbart ges utrymme inom ramen för schemalagd undervisning.¹⁵

En lärare kommenterar:

Det händer ständigt att något dyker upp som är intressant, aktuellt eller berörande för eleverna just nu. Om jag väntar till nästkommande torsdag är mottagligheten kanske borta.

3. Enskilda lektioner eller dagar

Den tredje sidan av triangeln kan vara *enskilda lektioner eller dagar*, där eleverna har möjlighet att diskutera olika frågor om relationer, sexualitet och jämställdhet. Det kan handla om att ha ett tema om mänskliga rättigheter eller jämställdhet för att tydligt lyfta fram dessa frågor. Skolan kan uppmärksamma World Aids Day och Internationella kvinnodagen eller kanske rentav ha en särskild temadag om sexualitet och relationer där eleverna får diskutera frågor som: Varför är vissa delar av kroppen mer privata än andra? Var går mina egna gränser och hur nära får någon annan vara min kropp? När behöver en kondom användas?

I en sådan undervisning kan läraren samarbeta med elevhälsans personal i upplägg och genomförande. Även andra utanför skolan kan bjudas in i vissa moment, till exempel ungdomsmottagningen på orten.

Vikten av att börja tidigt

Internationella riktlinjer för sex- och samlevnadsundervisning rekommenderar att barn får kunskap om bland annat relationer, kropp, familj, kommunikation och integritet redan före fyra års ålder.¹⁶ Utgångspunkten är att människor föds som sexuella varelser, även om barns sexualitet på flera sätt skiljer sig från vuxnas. De flesta barn har, redan i lägre åldrar, en bred repertoar av beteenden som kan relateras till sexualitet, såsom utforskande av den egna kroppen och könsorganen, onani, frågor om kärlek eller om hur barn blir till.¹⁷ En tidig integrering av frågor om jämställdhet, sexualitet och relationer i undervisningen hjälper barn i deras kroppsuppfattning, stärker barns självförtroende och möjlighet att respektera sig själv och andra.¹⁸

Att eleverna får kunskap om sexuell och reproduktiv hälsa och rättigheter (SRHR) är viktigt för att kunna bestämma över sin egen kropp, sexualitet och reproduktion. Studier visar att sex- och samlevnadsundervisning leder till bland annat en minskning av sexuellt överförbara infektioner, färre sexuella övergrepp och minskad homofobi. Studierna visar även att undervisningen leder till ökad medvetenhet om mänskliga rättigheter,

14. SFS 2008:567 diskrimineringslag och SFS 2010:800 skollag.

15. Lukkerz (2014).

16. WHO Regional Office for Europe och BZgA (2010).

17. Kastbom (2015).

18. UNESCO (2018).

jämställdhet och ett mer kritiskt förhållningssätt hos unga personer.¹⁹ Resultaten av studierna ligger i linje med intentionerna bakom sex- och samlevnadsundervisningen i den svenska skolan som bland annat syftar till att ge kunskaper som möjliggör för eleverna att göra medvetna val och utveckla stärkt handlingskompetens. Undervisningen ska också främja jämställdhet och motverka diskriminering och kränkningar. En viktig del av arbetet mot kränkningar är att lyfta respekten för den kroppsliga integriteten samt värna egenmakt och samtycke.²⁰ En lärare säger:

Redan på lågstadiet har eleverna frågor och funderingar och de omges av budskap som på olika sätt påverkar dem. Det kan handla om utseendeideal, vad som är tjejtigt och killigt eller hur familjer och kärlek ser ut i media. Det handlar också om ord och budskap som berör sexualiteten, intryck de får från reklam, kompisar, filmer och kanske pornografin. Vi kan i undervisningen hjälpa dem att bearbeta intrycken, reda ut missförstånd och skapa förutsättningar för goda samtal på det här området. Menar vi allvar med att vi vill utmana heteronormer och begränsande normer som rör kön och familj måste vi utan tvekan börja tidigt. Barnen påverkas redan i förskoleåldern av det samhälle de omges av, deras värderingar och uppfattningar börjar formas tidigt.

Progression i undervisningen

Det är viktigt att det finns kontinuitet i arbetet med jämställdhet, sexualitet, relationer och identitet.²² Det är också viktigt att det finns en tydlig progression i lärandet. Elever ska få möjlighet att möta frågor om identitet, könsmönster och sexualsyn vid flera tillfällen – med erfarenhet, kunskap och nya sociala kontakter förändras perspektiven och diskussionerna förändras. Om

19. UNFPA, WHO och BZGA (2015); UNESCO (2018).

20. Starrs m.fl. (2018).

21. *Konvention om rättigheter för personer med funktionsnedsättning; och fakultativt protokoll till konventionen om rättigheter för personer med funktionsnedsättning (2008).*

22. UNESCO (2018).

FN:s konvention om rättigheter

för människor med funktionsnedsättning innehåller en artikel om utbildning. Konventionsstaterna erkänner rätten till utbildning för personer med funktionsnedsättning utan diskriminering och på lika villkor. För att förverkliga detta ska staterna bland annat säkerställa ändamålsenliga individanpassade stödåtgärder i miljöer som erbjuder största möjliga kunskapsrelaterade och sociala utveckling som stämmer överens med målet om fullständig inkludering.²¹

eleverna får information upprepade gånger och i olika sammanhang ökar möjligheterna för att de ska utveckla en förståelse och kunna integrera kunskapen i sina liv.

Ett perspektiv på ökad kvalitet som många lärare återkommer till är just behovet av att undervisningen i sex och samlevnad får ta plats.

Jag har varit lärare i grundskolan och i grundskolan och innehållet i sex- och samlevnadsundervisningen är i stort sett detsamma. Skillnaden är att jag i grundskolan drar ner på tempot, lägger mer tid på repetition och alltid försöker vara konkret genom att upprepa ord, använda film- eller bildstöd och påminna. Genom att låta böcker om kroppen och sexualitet stå framme, ha mensskydd synliga på en hylla i klassrummet och låta collage och dikter om kärlek och känslor sitta på väggarna blir ämnet levande i vardagen.

Det är inte meningen att exakt samma saker ska beröras i grundskolans lägre årskurser, i grundskolans högre årskurser och i gymnasieskolan. Temat kan vara detsamma, och det kan behövas en grundläggande repetition som bas, men sedan behöver fördjupningen vara tydlig och nya perspektiv föras in. Genom att teman återkommer blir det lättare att möta den heterogenitet som finns bland elevers förutsättningar och utvecklingsnivå. När samma frågeställningar aktualiseras genom årskurserna möjliggörs progression som är individualiserad och undervisningen kan på så sätt nå alla elever även om de har delvis olika utgångspunkter.

FRÅGOR FÖR REFLEKTION OCH KOLLEGIALA SAMTAL

- På vilket sätt arbetar vi med jämställdhet, sexualitet och relationer på vår skola?
- Vilka delar är integrerade i olika ämnen och ämnesområden och vilka delar tas upp i särskilda sammanhang (till exempel vid temadagar eller i elevhälsans arbete)?
- Vilka teman skulle vi vilja arbeta ämnesövergripande med på vår skola?
- Hur skulle helhetsbilden av kunskapsområdet på skolan kunna stärkas? Vad kan vi utveckla eller lägga till? Vad skulle vi kunna göra annorlunda?
- Hur arbetar vi med att "fånga frågan i flykten"?
- Vilka situationer uppstår i skolans vardag som knyter an till frågan och hur hanterar vi dem?

2

Sexualitet och intellektuell funktionsnedsättning

FÖRESTÄLLNINGAR OM SEXUALITET och intellektuell funktionsnedsättning kan påverka barns och ungdomars möjligheter att få likvärdiga kunskaper, bygga en stark självkänsla och att som andra barn bli betraktade som individer med en sexualitet. Det kan även påverka hur de blir uppmuntrade i sin nyfikenhet och respekterade i sitt privatliv. Den som undervisar om jämställdhet, sexualitet och relationer i grund- och gymnasiesärskolan behöver vara medveten om de normer och föreställningar som omger barn och ungdomar med utvecklingsstörning. En sådan medvetenhet kan göra det möjligt att motverka begränsande normer och att föra samtal med eleverna om sådant som påverkar deras liv. I den följande texten får vi ta del av ett urval av forskning och dokumenterade erfarenheter.

Synsätt som begränsar

Historiskt har bemötandet när det gäller sexualitet och människor med utvecklingsstörning präglats av olika former av restriktioner, kontroll och åtskillnad mellan könen. Det skedde inte minst under den långa institutionaliseringseran. Institutionerna gav en möjlighet att kontrollera familjebildning genom äktenskapsförbud och barnafödande, först och främst genom steriliseringar. Trots förändringar i synen på människor med intellektuella funktionsnedsättningar lever det historiska arvet kvar i bland annat föreställningar om att människor med funktionsnedsättningar anses ha en annorlunda sexualitet och att de i högre grad än andra skulle vara styrda av drifter. Arvet visar sig

även i det att samhället har svårt att handskas med frågor som rör människor med utvecklingsstörning och föräldraskap.²³

Ett vittnesmål om att människor även idag bemöts olika, beroende på om de har eller inte har en funktionsnedsättning, förs fram av kvinnor som har förvärvat en funktionsnedsättning efter puberteten. De berättar att de numera i första hand bemöts som personer med funktionsnedsättningar, i andra hand som individer med en sexualitet. Framför allt uttrycker de missnöje med bristen på information och rådgivning om sexualitet och reproduktion, något som tyder på att människor med och utan funktionsnedsättningar inte bemöts likadant vad beträffar sexualitetsfrågor.²⁴

I synen på människor med funktionsnedsättningar finns det en tradition av att osynliggöra kön. Den tar sig uttryck i användandet av könsneutrala ord och begrepp, som ”de funktionshindrade”, ”de utvecklingsstörda”, ”brukare”, ”klienter” och ”omsorgstagare”. Dessa ord och begrepp kan ses bidra till att osynliggöra maktrelationer i betydelsen koppling mellan genus och social över- och underordning. Det kan också förstärka en uppfattning om att människor med utvecklingsstörning i första hand ser sig själva som just utvecklingsstörda. Andra aspekter – som kön, ålder, klasstillhörighet, intressen, egenskaper, trosuppfattning etcetera – riskerar där med att få en sekundär ställning.²⁵ Ett exempel på detta är att ett barn som föds med en funktionsnedsättning i första hand blir bemött som ”ett funktionshindrat barn”, och

mer sällan, som barn utan funktionsnedsättningar, som en flicka eller en pojke. Detta leder till att träning och habilitering fokuserar på funktionsnedsättningen vilket gör att sexualiteten hamnar i bakgrunden eller skjuts på framtiden och riskerar att ”glömmas bort” i funktionshindrade unga människors liv

Det finns även föreställningar om att människor med intellektuella funktionsnedsättningar inte skulle vara lika intresserade av kärlek, sexualitet och relationer som andra. I Lotta Löfgren-Mårtensons forskning framgår till exempel att föräldrar och personal över lag tror att ungdomarna går på dans för att de tycker om musik, vill dansa, tycker om att göra sig fina samt vill träffa vänner. Att se danserna som mötesplatser för kärlek och sexualitet är ovanligt. De flesta av de intervjuade ungdomarna, däremot, säger att de går på dans för att träffa en ny partner eller för att träffa en befintlig flick- eller pojkvän.²⁶

En persons funktionsnedsättning tycks även kunna stå i vägen för en förståelse av att personen kan vara bi- eller homosexuell. Samkönade sexuella handlingar tolkas ofta som vänskap eller ”felriktade uttryck” som därför korrigeras. Det kan bli svårt att finna sin sexuella identitet och även att hitta kontaktytor för att kunna etablera andra relationer än heterosexuella. Konsekvensen blir också begränsade möjligheter att experimentera och pröva sig fram sexuellt.²⁷

23. Engwall (2004).

24. Helmius (2010).

25. Barron (2004a).

26. Löfgren-Mårtenson (2005a).

27. *Ibid.*

En lärare delar med sig av sina tankar:

Det handlar om att utmana sina egna föreställningar och att inse att eleverna i klassen har en sexualitet som alla andra. Att inte glömma bort att eleverna kan vara homosexuella eller bisexuella. De har frågor och funderingar, spretande känslor, är nyfikna, tänker på framtiden, känner lust och vill onanera och vara nära andra – som de flesta ungdomar. Det finns individuella skillnader mellan olika människor men gränsen går inte mellan de som har och de som inte har en utvecklingsstörning.

I Skolinspektionens granskning av sex- och samlevnadsundervisningen framkom att lärare ibland väljer att skjuta på undervisning eller utelämnar vissa områden, som hbtq-frågor,²⁸ för att eleverna anses för unga eller inte tillräckligt mogna. En lärare på en grundskola menar att de fokuserar mer på samlevnad än på sex eftersom eleverna inte är på ”den nivån”. Skolinspektionen konstaterar att ett sådant resonemang är problematiskt. Dels bidrar det till att sexualiteten hos elever med funktionsnedsättningar osynliggörs, dels går eleverna miste om viktiga kunskaper som rör sex och samlevnad.²⁹ Att unga personer med funktionsnedsättning upplever sin sex- och samlevnadsundervisning som bristfällig eller irrelevant bekräftas också av Folkhälsomyndighetens undersökning om sexuell och reproduktiv hälsa och rättigheter bland unga med intellektuell funktionsnedsättning.³⁰

Överbeskydd och bristande privatliv

Det finns mycket som tyder på att omgivningen har en överbeskyddande inställning till ungdomar som har funktionsnedsättningar.³¹ Intervjuer med lärare i gymnasiesärskolan visar att en dominerande uppfattning är att sexualiteten i första hand innebär potentiellt riskfyllda situationer för eleverna och att undervisningen syftar till att förbereda dem på faror ”där ute”. Det gäller allra mest unga kvinnor. Flickorna granskas i högre grad än pojkarna av omgivningen, de åläggs också ett större ansvar. Det är deras beteende som ska påverkas och ändras, för att minska risken för sexuella övergrepp.³²

I forskning och litteratur på området kvinnor, funktionshinder och sexualitet blir det tydligt att tonvikten läggs på sårbarhet, övergrepp och asexualitet snarare än på lust, njutning och sexualitet som egenmakt och friskfaktor.³³ Kvinnor med funktionsnedsättningar beskrivs många gånger som beroende och passiva offer, vilket kan bidra till att förstärka en traditionell stereotyp kvinnoosyn.³⁴ Elever med utvecklingsstörning tillhör dock en särskilt utsatt grupp, både när det gäller att bli utsatt för och att utsätta andra för sexuella övergrepp, vilket måste beaktas i dessa sammanhang.

Forskning visar att könsstrukturer kan påverka hur människor med utvecklingsstörning blir bemötta. Männens uppmanas att ta det försiktigt i sexuella situationer, vilket kan skapa känslor av osäkerhet, medan kvinnorna får höra att de

28. Perspektiv som rör homosexuella, bisexuella, transpersoner och queera personer.

29. Skolinspektionen (2018).

30. Folkhälsomyndigheten (2020d).

31. Helmius (2010).

32. Lukkerz (2014).

33. Helmius (2010).

34. Barron (2004a).

riskerar att bli utnyttjade och kan behöva freda sig. Ett sådant synsätt kan frånta både män och kvinnor en aktiv och trygg identitet i relation till sin sexualitet.³⁵

Föräldrar och personal kring ungdomar med utvecklingsstörning försöker balansera mellan ansvar, tillåtelse och kontroll när det kommer till sexualiteten. Det finns en föreskrivande och disciplinerande hållning som verkar grunda sig på en diffus ansvarskänsla, även om många känner sig osäkra på vad som borde vara tillåtet och inte. I bakgrunden finns en oro för att ungdomarna kommer att utsättas för sexuella övergrepp, eller gå med på saker utan att egentligen veta vad det är de går med på. Samtidigt går åsikterna isär kring om ungdomarna med utvecklingsstörning, som ibland påstås, skulle vara sämre på att ”säga nej” än andra ungdomar.³⁶ En lärare kommenterar detta:

Vi har insett att vi ofta varnar en elev för olika saker, så snart den berättar att den blivit ihop med någon. Vad skickar det egentligen för signaler? Jag tror att vi lärare behöver bli mer på det klara med när vi ska ”ingripa”, fundera på varför vi gör det och helt enkelt bli bättre på att se möjligheter där vi ofta har sett faror.

Som läraren beskriver kan det uppstå ett problem när gruppen unga med intellektuell funktionsnedsättning riskstämplas. Det kan leda till att omgivningen ingriper och förhindrar relationer eller närhet. Praktiskt eller genom förväntningar kan omgivningen begränsa eller förhindra den ungas möjligheter att experimentera, testa och utforska

35. Löfgren-Mårtenson (2005a).

36. *Ibid.*

sexualiteten, liksom att träna sig i att ta ansvar för densamma. Allt detta är sådant som ungdomar generellt förväntas göra, och som gör att de får möjlighet att öva sig inför den vuxna sexualiteten.

Barn och ungdomar med utvecklingsstörning riskerar också att gå miste om många lärdomar som andra ungdomar skaffar sig. En sådan kan vara att barnet, till följd av en hög grad av kontroll och stöd, inte får möjlighet att begå misstag och att hans eller hennes riskbedömningar därför inte utvecklas på samma sätt. Inte heller får de testa och utveckla sin sociala kompetens och förmåga att fungera kollektivt, eftersom andra ”kliver in” och tenderar att ta över ansvaret.³⁷

Ungdomar med intellektuell funktionsnedsättning önskar sig ofta mer privatliv. Mycket tyder också på att den här gruppen ungdomar har en mer begränsad tillgång till ett privatliv än ungdomar utan intellektuell funktionsnedsättning. Det kan vara svårt att få vara ifred, även i hemmet och på gruppboendet. Platser där man kan slappna av och vara sig själv – som sovrummet, omklädningsrummet eller toaletten – är inte fredade på samma sätt för barn med funktionsnedsättningar.³⁸ Möjligheterna att utforska sin sexualitet, inte minst med en partner, kan därför vara små. Den som vill gå på dejt kanske behöver omgivningens godkännande och stöd på ett annat sätt än ungdomar generellt behöver.

Att barn med intellektuell funktionsnedsättning befinner sig i en beroendeställning gentemot omgivningen påverkar i vissa fall förutsättningarna för kärlek och sexualitet. En orsak till

37. Löfgren-Mårtenson (2005a).

38. *Ibid.*

omgivningens svårigheter att hantera sexualiteten beror delvis på en oförmåga att se personen med en utvecklingsstörning som en vuxen, eller en blivande vuxen, person. Sexualitet förknippas vanligtvis med vuxenlivet som i sin tur förknippas med autonomi och självständighet. Beroendesituationen som personen befinner sig i kan göra att omgivningen uppfattar den unge eller vuxne som ett barn och därmed sker en avsexualisering av hen.³⁹ Så här säger en lärare:

Slarviga uttalanden, som att en elev är på ”en tioårsnivå”, står i vägen för en förståelse för att eleven har levt sina sjutton år, är en del av samhället och har känslor, funderingar och tankar som andra sjuttonåringar. Sexualitetsfrågor blir laddade när man tänker på eleverna som barn, vilket leder till att sexualiteten tystas ner och hämmas.

Beroendeförhållandet kan sägas stå i konflikt med utvecklandet av självständighet och självbestämmande, något som är viktiga beståndsdelar i utvecklandet av den egna sexualiteten. För att den unga personen ska kunna utveckla sin sexualitet, och bli en ansvarsfull vuxen, behöver omgivningen visa tilltro och finnas till hands på ett lyhört och respektfullt sätt. Det möjliggör för ungdomarna att utveckla en positiv självkänsla, även då beroendesituationen består.⁴⁰

39. Lofgren-Martenson (2005a).

40. *Ibid.*

Två röster om skolans roll

Forskaren Gisela Helmius menar att skolan, genom sex- och samlevnadsundervisningen, har potential att främja identitetsutveckling, vuxenblivande och delaktighet i det sociokulturella samspelet.

En sexualupplysning grundad på vetenskaplig kunskap om sexualitet och sexuell socialisation och en genomtänkt humanistisk människosyn kan således bidra till gynnsammare förutsättningar för funktionshindrade ungdomars delaktighet i det sexuella perspektivet och den personliga mognadsprocessen i ungdomen.⁴¹

Lotta Löfgren-Mårtensson menar att sexualundervisning i grund- och gymnasiesärskolan är extra viktig eftersom gruppen ungdomar som går där behöver mer sexualundervisning än andra för att få med sig lika mycket.

Det är viktigt för alla människor att få kunskap om kroppen och känslor. För unga i särskolan är det extra viktigt just för att de har svårare än andra att själva hitta kunskap och prata med kompisar. Funktionsnedsättningen gör att personen kan ha svårare att förstå abstraktioner. Att förstå signaler, normer och koder – det som är underförstått. Man behöver mer hjälp från omgivningen för att få lika mycket som andra.⁴²

41. Helmius (2010).

42. Lotta Löfgren-Mårtensson är forskare i sexologi och har forskat om sexualitet och funktionsnedsättning. Hon medverkade i Utbildningsradions program En timme om sexualundervisning i särskolan 2013.

FN:s konvention om rättigheter för personer med funktionsnedsättning trädde i kraft i Sverige 2009⁴³

ARTIKEL 23. RESPEKT FÖR HEM OCH FAMILJ

1. Konventionsstaterna ska vidta effektiva och ändamålsenliga åtgärder för att avskaffa diskriminering av personer med funktionsnedsättning i alla frågor som gäller äktenskap, familj, föräldraskap och personliga förbindelser på lika villkor som för andra för att säkerställa att
 - A) rätten erkänns för alla personer med funktionsnedsättning i giftasvuxen ålder att ingå äktenskap och bilda familj på grundval av de blivande makarnas fria och fulla samtycke,
 - B) rätten erkänns för personer med funktionsnedsättning att fritt och under ansvar bestämma antalet barn och tidrymden mellan havandenskapen och att ha tillgång till åldersanpassad information, upplysning om reproduktiv hälsa och familjeplanering samt tillhandahållande av de medel som behövs för att de ska kunna utöva denna rätt,
 - C) personer med funktionsnedsättning, även barn, får behålla sin fertilitet på samma villkor som andra.

FRÅGOR FÖR REFLEKTION OCH KOLLEGIALA SAMTAL

Barn och ungdomar med intellektuell funktionsnedsättning socialiseras in i en sexualitet som är starkt präglad av omgivningens syn på deras möjligheter.⁴⁴

- Finns det synsätt och föreställningar som personalen på skolan behöver vara medveten om? Vilka i så fall?
- Vilka möjligheter eller hinder kan dessa föreställningar utgöra för ungdomarna?
- Händer det att omgivningen uppfattar elevernas sexualitet som problematisk? Hur reagerar personal och vårdnadshavare på incidenter på skolan? Har vi olika eller likartade tankar om hur eleverna borde bli bemötta i olika situationer?
- Som lärare kan det ibland vara svårt att hitta en balans mellan ansvar, tillåtelse och kontroll. Hur kan vi på skolan arbeta för att ge eleverna möjlighet till självständighet och privatliv?

43. Konvention om rättigheter för personer med funktionsnedsättning; och fakultativt protokoll till konventionen om rättigheter för personer med funktionsnedsättning. (2008)

44. Löfgren-Mårtenson (2005b).

3

Sex- och samlevnadsundervisning – en del av arbetet med lika-behandling och skolans värdegrund

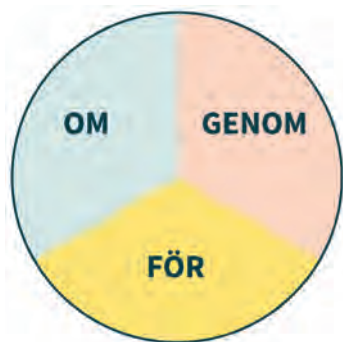
SKOLINSPEKTIONENS GRANSKNING av sex- och samlevnadsundervisningen visar att det finns få skolor som på en övergripande skolnivå integrerar sex- och samlevnadsundervisningen i arbetet med likabehandling och skolans värdegrund.⁴⁵ Bara ett fåtal skolor arbetar exempelvis främjande och förebyggande med hbtq-frågor. Sex- och samlevnadsundervisningen kan genom dess breda innehåll utgöra en del av skolans arbete för att främja en trygg skolmiljö och för att förebygga sexuella trakasserier och andra former av kränkningar.

Tre perspektiv – om, genom och för

Skolans uppdrag är att elever ska inhämta och utveckla kunskaper och värden. Skolan ska gestalta och tillämpa värdegrunden i hela sin verksamhet. För att tydliggöra det kan man använda orden *om*, *genom* och *för*. Eleverna ska utveckla kunskaper *om* till exempel jämställdhet, demokrati och mänskliga rättigheter, vilket också framgår av kurs-, ämnes- och ämnesområdesplaner för flera ämnen. Eleverna ska också inhämta och utveckla kunskaper och värden *genom* att lärare och annan personal tillämpar demokratiska arbetssätt och *genom* att främja allas lika rättigheter och möjligheter samt arbete mot diskriminering och kränkande behandling. Eleverna ska också, som en del av

45. Skolinspektionen (2018).

värdegrundsarbetet, utveckla förmågor *för* att aktivt kunna verka i ett demokratiskt samhälle. Det innebär till exempel att kunna vara källkritisk och formulera en ståndpunkt.⁴⁶

De tre perspektiven skapar tillsammans en helhet och ger eleverna möjlighet att lära sig vad jämställdhet och likabehandling kan innebära i praktiken.

Att främja jämställdhet

Att främja jämställdhet är en del av skolans värdegrund. Det betyder att alla som arbetar i skolan ska bidra till att skolan präglas av jämställdhet och solidaritet. Från och med 1 juli 2018 innehåller läroplanen för grundskolan tydligare formuleringar om hur skolan ska arbeta med jämställdhet. Enligt läroplanerna för de obligatoriska skolformerna ska skolan

[...] aktivt och medvetet främja elevernas lika rättigheter och möjligheter, oberoende av könstillhörighet. Skolan har också ett ansvar för att motverka könsmonster som begränsar elevernas lärande, val och utveckling. Hur skolan organiserar utbildningen, hur eleverna blir bemötta samt vilka krav och förväntningar som ställs på dem, bidrar till att forma deras uppfattningar om vad som är kvinnligt och manligt. Skolan ska därför organisera utbildningen så att eleverna möts och arbetar tillsammans, samt prövar och utvecklar sin förmåga och sina intressen, med samma möjligheter och på lika villkor oberoende av könstillhörighet.

Skolan ska verka för jämställdhet. Skolan ska därmed gestalta och förmedla lika rättigheter, möjligheter och skyldigheter för alla människor, oberoende av könstillhörighet. I enlighet med grundläggande värden ska skolan också främja interaktion mellan eleverna oberoende av könstillhörighet. Genom utbildningen ska eleverna utveckla en förståelse av hur olika uppfattningar om vad som är kvinnligt och manligt kan påverka människors möjligheter. Skolan ska därigenom bidra till att eleverna utvecklar sin förmåga att kritiskt granska könsmonster och hur de kan begränsa människors livsval och livsvillkor.⁴⁷

Det innebär bland annat att utgångspunkten för organisering, planering och genomförande av utbildningen är att inte dela upp elever efter kön. Skolinspektionen har tagit ställning till

46. Söderström (2016).

47. SKOLFS 2010:255. I läroplanen för gymnasieskolan (SKOLFS 2013:148) står det att skolan aktivt och medvetet ska främja kvinnors och mäns lika rätt och möjligheter och att eleverna ska uppmuntras att utveckla sina intressen utan fördomar om vad som är kvinnligt och manligt.

könsuppdelad undervisning i ett par beslut. Enligt Skolinspektionen uppfyllde de granskade skolorna inte regelverket om att utbildningen och undervisningen ska organiseras, planeras och genomföras så att elever möts och arbetar tillsammans oberoende av könstillhörighet.⁴⁸

Även Diskrimineringsombudsmannen (DO) har tagit ställning till könsuppdelad undervisning i några beslut. Enligt DO:s bedömning är utrymmet för att dela upp elever efter kön mycket begränsat och kan vara diskriminering⁴⁹

48. Skolinspektionens beslut 2019-06-18 i ärenden 41-2019:3163 och 41-2019:3165.

49. Diskrimineringsombudsmannens (DO) beslut 2017-07-07 i ärende GRA 2017/56; DO:s beslut 2018-06-07 i ärende GRA 2017/86 och DO:s beslut 2018-10-04 i GRA 2017/162.

Skolans jämställdhetsarbete bör kombineras med en försiktighet att kategorisera flickor och pojkar. Kategorisering kan vara en del av de könsmonster som begränsar elever. Elever kan då kategoriseras som grupp istället för att bli sedda som individer, vilket kan leda till att normer som kopplas till kön inte blir synliga och riskerar att cementeras istället för att utmanas.⁵⁰ Att kritiskt granska människors olika villkor och möjligheter kopplat till kön behöver inte innefatta att enskilda individer kategoriseras.

50. Skolverket (2000); Skolinspektionen (2018).

Förbud mot diskriminering och kränkande behandling

Elever är skyddade mot diskriminering och kränkande behandling i skolan enligt diskrimineringslagen⁵¹ och skollagen.⁵² Det handlar exempelvis om att inte behöva bli utsatt för sexuella trakasserier eller trakasserier som har samband med kön eller sexuell läggning. Det är förbjudet för personalen i skolan att utsätta en elev för trakasserier, sexuella

trakasserier eller andra former av diskriminering samt kränkande behandling. Det är även förbjudet för personalen att utsätta en elev för repressalier, det vill säga utsätta någon för någon form av bestraffning eller dålig behandling, som en reaktion på att hen har påtalat eller anmält diskriminering eller kränkande behandling. Det är huvudmannen som har det yttersta ansvaret för att diskriminering, kränkande behandling och repressalier inte förekommer i verksamheten. Det innebär att huvudmannen är ansvarig för kränkningar som utförs av personalen.

51. SFS 2008:567 diskrimineringslag.

52. SFS 2010:800 skollag.

Om skolpersonalen får reda på att en elev upplever trakasserier, sexuella trakasserier eller kränkande behandling så ska skolan agera skyndsamt. Skolan är skyldig att utreda händelserna. Om det visar sig att någon har blivit utsatt måste skolan genomföra åtgärder för att stoppa fortsatta kränkningar.⁵³ Det spelar ingen roll vem som har utsatt eleven för kränkningarna. Det kan gälla kränkningar från andra elever.

Främja, förebygga, åtgärda och följa upp

Skolan ska enligt skollagen och diskrimineringslagen bedriva ett arbete med aktiva åtgärder för att förebygga kränkande behandling och diskriminering och på andra sätt främja lika rättigheter och möjligheter för alla elever. Alla diskrimineringsgrunder⁵⁴ ska ingå i detta arbete. Skolpersonal och elever ska samverka i arbetet och det som görs ska dokumenteras löpande.

Utbildningsanordnaren ska ha riktlinjer och rutiner för verksamheten i syfte att förhindra trakasserier och sexuella trakasserier. Utbildningsanordnaren ska följa upp och utvärdera de riktlinjer och rutiner som finns. De rutiner och riktlinjer som skolan har samt åtgärder som vidtas i förekommande fall behöver vara ändamålsenliga utifrån de elevgrupper som finns på skolan.

Likabehandlingsarbetet ska ske målinriktat och varje år ska det upprättas en plan med en översikt över de åtgärder som behövs för att förebygga och förhindra kränkande behandling av barn och elever. En redogörelse för hur de planerade åtgärderna har genomförts ska tas in i efterföljande årsplan. Det ska även finnas riktlinjer och rutiner för verksamheten i syfte att förhindra trakasserier och sexuella trakasserier. Dessa ska följas upp och utvärderas.⁵⁵

I arbetet med aktiva åtgärder mot diskriminering kan skolan lyfta in många olika områden. Det kan exempelvis handla om att ställa frågor till eleverna gällande förekomst av trakasserier mellan elever med koppling till heder och diskrimineringsgrunder som kön eller sexuell läggning. Detta kan vara ett sätt både att synliggöra rådande normer på skolan och för att påbörja ett åtgärdande förändringsarbete.⁵⁶

Om sexuella trakasserier

Diskrimineringslagen beskriver sexuella trakasserier som ”ett uppträdande av sexuell natur som kränker någons värdighet”.⁵⁷ Förutom kommentarer och ord kan det vara att någon till exempel tafsar eller kastar närgångna blickar. Det kan också handla om ovälkomna komplimanger, inbjudningar och anspelningar.

53. 2 kap. 5 och 7 §§ diskrimineringslagen samt 6 kapitlet 9 och 10 §§ skollagen.

54. Kön, könsöverskridande identitet och uttryck, etnisk tillhörighet, religion eller annan trosuppfattning, funktionsnedsättning, sexuell läggning och ålder.

55. SFS 2010:800 skollag.

56. Skolverket (2018).

57. SFS 2008:567 diskrimineringslag.

Om sexuellt ofredande

I brottsbalken beskrivs sexuellt ofredande som ett uppträdande där någon ”genom ord eller handlande ofredar en person på ett sätt som är ägnat att kränka personens sexuella integritet”.⁵⁸

Vems ansvar är det att följa upp trakasserier i skolan?

All skolpersonal måste anmäla till rektorn om de får kännedom om att en elev upplever sig blivit utsatt för trakasserier, sexuella trakasserier eller kränkande behandling i skolan. Rektorn måste i sin tur anmäla till sin huvudman, vilket i regel är kommunen eller styrelsen som är ansvarig för skolverksamheten. Det krävs inga bevis för att skolan ska inleda en utredning. De verksamhetsansvariga har ansvar för att snabbt utreda anmälan och i förekommande fall bedöma vilka åtgärder som ska vidtas.

58. SFS 1962:700 brottsbalk.

Mer stöd och information om sexuella övergrepp på barn finns att få hos Barnafrid-Nationellt centrum om kunskap om våld mot barn. www.barnafrid.se

Läs mer om skolans ansvar och möjligheter i arbetet mot hedersrelaterad problematik i Skolverkets stödmaterial **Hedersrelaterat våld och förtryck – skolans ansvar och möjligheter**

FRÅGOR FÖR REFLEKTION OCH KOLLEGIALA SAMTAL

- Hur integreras sex- och samlevnadsundervisningen som en del av skolans likabehandlingsarbete och arbetet med skolans värdegrund?
- Hur arbetar ni för att skapa samsyn kring skolans likabehandlingsarbete? För ni samtal om vad som kan vara oförenligt med skolans värdegrund?
- Har ni på skolan kunskap och samsyn om vad som kan utgöra olika kränkningar? Agerar alla på ett likvärdigt sätt då det förekommer kränkningar av olika slag?

Att utveckla undervisningen

Forskning visar att den mest effektiva sex- och samlevnadsundervisningen är läroplansbaserad och ledd av lärare med olika kompetenser. Undervisningen ska utgå från elevernas behov och ta ett helhetsgrepp om ämnesområdet. Det är viktigt att undervisningen äger rum i trygga förhållanden, anpassas till ålder samt till elevernas intresse och erfarenhet samt att värna elevernas rättigheter och identitetsutveckling. Vidare bör den innehålla varierande arbetssätt och bearbeta de föreställningar och normer som påverkar våra attityder och sexuella beteenden. Personalen ska vara väl utbildad och skolledningen ska stödja arbetet.⁵⁹ Sedan 2010 anger också skollagen att all utbildning ska vila på vetenskaplig grund och beprövad erfarenhet.⁶⁰

Skolinspektionens kvalitetsgranskning av sex- och samlevnadsundervisningen från 2018 visar bland annat att undervisningen har blivit ämnesintegrerad sedan läroplansreformerna⁶¹ och att fler lärare lyfter frågorna inom ramen för sina ämnen. Samtidigt framkommer behov av stärkt kvalitet i undervisningen inom ett antal områden.⁶²

Balans mellan ett frisk- och ett riskperspektiv

Sex- och samlevnadsundervisningen ska innehålla en balans mellan frisk- och riskperspektiv.⁶³ Undervisningen ska med andra ord innehålla

59. UNESCO (2018); WHO Regional Office for Europe och BZgA (2010).

60. SFS 2010:800 Skollag.

61. SKOLFVS 2010:255; SKOLFVS 2013:148.

62. Skolinspektionen (2018).

63. Skolverket (2000).

delar som rör jämlika relationer, självkänsla, handlingskompetens, lust, förälskelse, sexualitetens egenvärde och sexuell utveckling. Undervisningen ska även innehålla risker så som sexuellt överförbara infektioner, undermålig kondomanvändning, oönskade graviditeter, hedersproblematik, sexuell våld och utsatthet. Kunskaper om risker och olika samhällsproblem är en del av undervisningen men undervisningen bör utgå från det främjande perspektivet av hälsa för att på så sätt förebygga problem och sjukdomar.

En lärare förklarar hur hon väljer att fokusera på möjligheter istället för hinder:

Mina elever har, precis som alla andra, drömmar. Kanske vill de bli läkare och artister, skaffa familj och barn. Ibland uppfattar jag drömmarna som orealistiska, men frågan är om jag ska fokusera på handikappmedvetande och ständigt plocka ner dem på jorden? Hur stöttar jag dem på ett sätt som samtidigt visar respekt för deras drömmar? Jag tänker så här: Det finns nästan alltid något i drömmen som går att utveckla. Alla kan exempelvis ingå i en familj, eftersom det finns många olika sätt att vara familj med varandra. Kanske kommer det inte bli aktuellt med äktenskap och egna barn – men då handlar det om att i undervisningen visa att det finns många möjligheter och vägar att gå. Att sådant som närhet, gemenskap och samhörighet byggs i många slags relationer.

Genom att bredda synen på vad som är ett gott liv, hur olika familjer eller relationer ser ut och vad sex är för något ökas förutsättningarna för att fler

kommer att kunna forma sitt liv på ett sätt som känns bra. Samma lärare fortsätter:

Alla människor kan inte, eller vill inte, ha exempelvis samlag med någon. Ett sätt att göra sex mer tillgängligt är att utmana bilden av vad sex är och omfatta även sådant som smekningar, fantasier, närhet och onani – istället för att stirra sig blind på att samlag kan leda till graviditet, sjukdomar och övergrepp.

Alla människor har en grundläggande rättighet att få uttrycka sin sexualitet, men många lärare berättar att det i det dagliga mötet med eleverna ofta aktualiseras frågor om *var*, *när* och *hur* det är tillåtet att göra det. Att fokusera på ett friskperspektiv skulle kunna innebära att förmedla en tillåtande syn på sexualiteten i sig, men förklara varför exempelvis onani inte är tillåten i offentliga sammanhang som klassrummet. En lärare betonar vikten av att vara tydlig: "Onanin är något som är okej. Det är platsen som är fel."

En annan lärare utvecklar resonemanget:

I min undervisning använder jag ibland orden *rätt* och *fel* och vi pratar om både regler och skyldigheter som gäller sexualiteten. Det är nödvändigt att formulera tydliga ramar för vad som är tillåtet och på vilket sätt. Just därför blir det extra viktigt att väga upp förmaningarna med samtal om sexualitetens möjligheter och ge kunskap om hur varje individ kan utforska sin egen sexualitet på ett positivt, säkert och ömsesidigt sätt.

Variation i arbetssätt för att stimulera ett lärande

I undervisningen finns en rad arbetssätt för att stimulera lärandet, till exempel samtal, dialog, diskussion, debatt, samarbetsövningar, rollspel eller forumspel. Upplevelsebaserad kunskap som utgår från sinnesintryck, utflykter och studiebesök är andra alternativ. Att skriva, skapa en utställning och fotografera är exempel på andra metoder.

Genom att variera arbetssätten kan dynamiken i klassrummet öka. En lärare berättar att han har ett helt batteri av verktyg som han använder sig av i undervisningen: en jordglob, kartor, tidslinjer, lådor med tidningar, fotoalbum, kataloger, dockor och filmer. "Allt som går att ta på är bra!" säger han.

Eleverna har ofta konkreta frågor – då behövs det konkreta svar. Det är ett stöd att kunna titta, vrida och vända. Vi brukar gå till ett köpcentrum och undersöka var sådant de behöver finns. Var köper man mensskydd och deodorant? Var ligger ungdomsmottagningen? Hur ser kondomförpackningar ut? Vi fotograferar och arbetar med bilderna i undervisningen. Just mensskydd och kondomer tittar vi på i klassrummet. Vi öppnar förpackningarna, läser instruktionerna och undersöker.

Kollegialt lärande – med externt stöd

Skolinspektionen pekar på att en framgångsfaktor för att utveckla sex- och samlevnadsundervisningen är att rektorerna regelbundet följer upp att lärarna har kompetens för att undervisa om sex och

samlevnad och erbjuder resurser och relevant kompetensutveckling där det behövs.⁶⁴ Lärare efterfrågar utrymme för reflektion över såväl ämnet sex och samlevnad som sexualitetsfrågor i allmänhet.⁶⁵ Dessutom ska man kunna föra och leda samtal och använda olika arbetssätt, för att i mötet med eleverna skapa reflektion och debatt.⁶⁶

I sex- och samlevnadsundervisningen hanterar läraren ibland frågor eller företeelser som kan skapa reaktioner och starka känslor i klassrummet. De starka känslorna är ofta kopplade till de olika erfarenheter, åsikter och övertygelser som kan finnas representerade bland eleverna. Vad som uppfattas som känsligt eller svårt att prata om varierar över tid och plats och kan se olika ut inom landet. Ibland skiljer sig även det som vuxna i skolan kan uppfatta som svårt att prata om från det som eleverna uppfattar som känsligt.

Att tillsammans med kollegor samtala om motstridiga åsikter och frågor som kan uppkomma i undervisningen kan vara ett sätt att som lärare förbereda sig för att föra samtal och hantera utmanande situationer. Genom kollegiala diskussioner kan man utveckla sin förmåga att skapa ett tryggt och stödjande klassrumsklimat, tillämpa demokratiska former för diskussioner och att värna elevernas integritet samtidigt som komplexa och svåra teman behandlas i undervisningen.

64. Skolinspektionen (2018).

65. Lukkerz (2014)

66. Skolverket (2000).

Rektors styrning och det systematiska kvalitetsarbetet

Skolinspektionens granskning visar att skolorna, för att utveckla undervisningen i sex och samlevnad, behöver bedriva ett aktivt och systematiskt arbete med tydliga mål, samsyn kring uppdraget, tydlig rollfördelning, uppföljning och utvärdering.⁶⁷ I det systematiska kvalitetsarbetet bör likabehandlingsarbetet och planeringen av undervisningen i sex och samlevnad gå hand i hand. Systematik i arbetet med sex och samlevnad behövs för att undervisningen ska vara av god kvalitet och bli likvärdig för alla elever.

För att öka kvaliteten på sex- och samlevnadsundervisningen behöver rektor följa upp och utvärdera undervisningen med jämna mellanrum. Rektor behöver se till att personalen är involverad i planering, utvärdering och utveckling av undervisningen. Rektor ska även leda och samordna verksamheten genom att till exempel möjliggöra möten mellan elevhälsan och undervisande personal. Det kan handla om vilka metoder och arbetssätt som används, hur man dokumenterar sitt arbete eller vilken fortbildning som behövs.⁶⁸ Rektor har även en viktig roll att fylla i arbetet med att se över de frågor som inte ingår i olika ämnen eller ämnesområden, men som eleverna behöver möta och diskutera på annat sätt i undervisningen. Detta arbete kan förstärkas och utvecklas genom att till exempel elevhälsans kompetens tillvaratas på ett systematiskt sätt.

67. Skolinspektionen (2018).

68. Skolinspektionen (2018); Skolverket (2000); Skolverket (2021).

För att veta hur väl arbetet fortskrider mot de nationella målen kan uppföljningar göras både genom den kontinuerliga bedömningen av elevernas kunskapsutveckling och genom särskilda kartläggningar med eleverna. I samtalen och kartläggningarna kan eleverna till exempel tillfrågas om de upplever att de fått för lite sex- och samlevnadsundervisning. Kartläggningarna kan synliggöra områden och ingångar som intresserar och känns relevanta för eleverna. En analys av kartläggningarna kan också visa om det finns problem med exempelvis kränkningar på grund av kön och sexualitet på skolan eller förhållningssätt eller attityder hos eleverna i allmänhet. Resultaten från samtalen och kartläggningarna kan visa på ett behov av att arbeta med hela personalgruppen genom kompetenshöjande insatser inom de områden som analysen pekar på som utvecklingsområden.

Det systematiska utvecklingsarbetet i ämneslärargruppen kan bedrivas genom att personalen undersöker vad som händer i undervisningen, lärarnas egen kompetens och vilka mål det finns att förhålla sig till i utbildningen. På en arbetslagsnivå kan lärarna arbeta tillsammans för att lägga upp en plan för hur kunskapsområdet kan gestaltas. I några ämnen och ämnesområden är kunskapsområdet en given del av stoffet genom det centrala innehållet, medan det i andra ämnen och ämnesområden kan behöva integreras mer medvetet. Därefter fortsätter arbetet med att utveckla undervisningen genom att utvecklingsmål sätts upp och sedan utvärderas. Arbetet i arbetslag ger även en möjlighet att få en samlad bild av vilka områden eleverna möter inom respektive ämne och ämnesområde. Denna överblick möjliggör även en analys av vilka områden som kan behöva ges ett större

utrymme i undervisningen genom exempelvis ämnesövergripande arbeten.

Samarbete mellan elevhälsan och lärare

Elevhälsans personal spelar en viktig roll i sex- och samlevnadsundervisningen och kan medverka på flera sätt. Med utgångspunkt från den tidigare nämnda triangeln är både de specifika temadagar samt lektionerna som rör mer konkret sexualupplysning liksom ”att fånga frågan i flykten” viktiga delar där elevhälsans kompetens behövs. Elevhälsan har även en central funktion genom det fortlöpande individinriktade elevhälsoarbetet där till exempel skolsköterskan kan bygga upp en relation till varje enskild elev som möjliggör att eleven lättare kan ta upp upplevda problem och svårigheter. Erfarenheter från elevhälsopersonalens individuella samtal kan sedan samlas, analyseras och sammanställas till information som kan användas som en del i det systematiska arbetet och som exempelvis kan ligga till grund för planeringen av undervisningen. I Skolinspektionens granskning framkom att mindre än hälften av skolorna hade en samverkan mellan lärare och elevhälsa i sex- och samlevnadsundervisningen, vilket innebär att många skolor kan utveckla samverkan som ett sätt att stärka kvaliteten i undervisningen.⁶⁹

Skolsköterskan och kuratorn har ofta kunskap om elevernas upplevelser av arbetsmiljön i skolan, till exempel om sexuella trakasserier är vanliga eller att elever förekommer i kränkande situationer i sociala medier. Ett nära samarbete mellan lärare,

69. Skolinspektionen (2018).

rektor och elevhälsan gör att den kunskap som finns hos elevhälsans personal kan bli en del av det systematiska arbetet med till exempel likabehandlingsarbetet på skolan. Elevhälsan kan också vara ett stöd för lärare genom att till exempel förbereda dem på generella frågor som kan komma upp, liksom ge information om elevers eventuella behov.

Det är ett gemensamt arbete att främja jämställdhet, en trygg skolmiljö, motverka sexuella trakasserier och våld, fånga upp elever som mår dåligt eller utsätts för kränkningar i skolan eller i hemmet. Alla som arbetar i skolan kan bidra med kunskap om eleverna och skolmiljön, men även att prata med elever kring situationer som uppstår och främja trygghet genom vuxennärvaro. Enligt läroplanen ska skolan också samarbeta med hemmen, till exempel i frågor som rör elevens fostran. Här

ingår bland annat att klargöra skolans ordningsregler samt hur arbetet med skolans värdegrund och likabehandling bedrivs.

Externa aktörer

Läraren ansvarar för undervisningen. För att komplettera undervisningen och det övergripande arbetet med sex och samlevnad har skolan möjlighet att samarbeta med externa aktörer. Exempelvis kan skolan samarbeta med ungdomsmottagningar eller frivilligorganisationer. Inom området sex och samlevnad finns det mycket stöd att hämta. Ungdomsmottagningar, organisationer och myndigheter kan bidra genom fortbildning, material, skolbesök samt erfarenhet och kunskap inom området.

FRÅGOR FÖR REFLEKTION OCH KOLLEGIALA SAMTAL

- Vilken samverkan skulle vi vilja se på vår skola för att stärka helhetsbilden av kunskapsområdet jämställdhet, sexualitet och relationer? Hur behöver samverkan organiseras? Vilken roll kan lärare, rektor och elevhälsan ha i det arbetet? Vilken roll kan övrig skolpersonal ha?
- Vilken kompetens finns rörande undervisning om kön, sexualitet, könsmönster, hbtq och jämställdhet? Hur används och sprids kompetensen?
- Skolinspektionen lyfter i sin granskning flera framgångsfaktorer som är viktiga för undervisningen. Vilka utvecklingsområden behöver vi arbeta med?

4

Inkluderande undervisning och lärarens roll

BARN LÄR SIG TIDIGT vilka förväntningar som finns på dem och skolan är en av de arenor där barns och ungas identiteter utvecklas. I skolan får elever inte bara ämneskunskaper utan lär sig också något om vilka de är och vilka de kan bli. Detta lärande sker i ämnesundervisningen lika mycket som på skolgården och i korridorerna.

Flera studier visar på hur unga ser på sin egen sexualitet och på den sex- och samlevnadsundervisning de tagit del av. I en studie uppger 58 procent av killarna, 41 procent av tjejerna och 32 procent av gruppen unga som inte ville kategorisera sig utifrån kön, att de anser att skolan har gett dem tillräckliga kunskaper för att de ska kunna ta hand om sin sexuella hälsa.⁷⁰ Samtidigt visar andra exempel hur normer och stereotypa föreställningar kan påverka både innehållet i sex- och samlevnadsundervisningen och de förväntningar som förmedlas till olika elever. Det handlar bland annat om att sex- och samlevnadsundervisningen ofta utgår från ett heteronormativt perspektiv i undervisningen⁷¹ och att pojkars sexualitet framställs på ett mer positivt sätt än flickors. Flickornas beteende beskrivs i högre grad som problematiskt och något som de måste förändra för att inte bli utsatta för trakasserier, våld eller oönskade graviditeter.⁷² Det är också visat att sexualupplysning till nyanlända och andra utrikesfödda personer i högre grad fokuserar på problem som våldtäkt, tvångs- äktenskap och hedersrelaterat våld jämfört med information till

70. Folkhälsomyndigheten (2017).

71. Skolinspektionen (2018); Myndigheten för ungdoms- och civillsamhällesfrågor (2015).

72. Wester (2009); Sandström (2009); Röthing och Bang Svendsen (2011); Myndigheten för ungdoms- och civillsamhällesfrågor (2015).

andra.⁷³ När det gäller sex och samlevnadsundervisning till barn och unga med funktionsnedsättning visar forskning att det finns en risk att de eleverna ses som mindre sexuella än andra eller att de antas ha en mer problematisk sexualitet. I skolan kan det bland annat innebära att dessa elever får mindre kunskap om sexualitet eller att de framställs som mer utsatta för risker och behov av skydd från vuxna än barn generellt.⁷⁴ Det är betydelsefullt att fundera över hur detta kan påverka elevernas självkänsla, relationer och sexualitet samt vilka konsekvenser det kan få för elevernas möjligheter till identitetsutveckling och förståelse för andra.

Inkluderande arbetsätt

Undervisningen i skolan är inte värdeneutral – alla människors lika värde, mänskliga rättigheter, demokrati och jämställdhet är värden som ska förmedlas enligt skollag och läroplaner. Undervisningen ska vara likvärdig och alla elever har rätt till en utbildning av god kvalitet. Likvärdighet innebär att undervisningen ska anpassas till varje elevs förutsättningar och behov. Genom att utmana begränsande normer och stereotypa föreställningar kan skolan främja en likvärdig undervisning och alla elevers rättigheter och möjligheter till lärande och utveckling. Samtidigt visar Skolinspektionens kvalitetsgranskning att det finns stora brister i undervisningen om normer kopplat till sexualitet, kön och relationer. Elever ger uttryck för att de saknar möjligheten till samtal och reflektion om hur normer påverkar människors handlingsutrymme

73. Bredström (2014).

74. Lukkerz (2014).

och möjligheter och lärare uppger att de behöver ökad kompetens på området.⁷⁵ En inkluderande och normmedveten undervisning ger större möjligheter för eleverna att vara sig själva, främjar en trygg lärmiljö och främjar respektfulla relationer mellan elever. På så sätt motverkas även kränkningar och våld.

Risk för ett ”vi och dom”

Det normkritiska arbetet synliggör det som tas för givet och sällan ifrågasätts. Fokus flyttas därmed från att förhålla sig till det avvikande till att belysa och analysera de generella förväntningar som finns på samhällsmedborgare och lyfta fram de konsekvenser som det kan leda till.⁷⁶ Ungdomar med funktionsnedsättningar uttrycker ibland att de önskar vara som ”alla andra”. Undervisningen kan stödja eleverna genom att stärka deras självkänsla och identitet – men ett normkritiskt arbete bidrar även till att utmana föreställningar om vilka som är ”alla andra” och varför vissa sätt att vara och leva anses mer eftersträvarvärdiga än andra.

Undervisningen kan till exempel innehålla inslag då eleverna får undersöka på vilka sätt samhället och omgivningen begränsar människor. För människor som förflyttar sig med rullstol är exempelvis trottoarkanter ett hinder för fri rörlighet, på samma sätt som liten text är ett hinder för en individ som har svag syn. I relation till omgivningen kan dessa människor uppleva en funktionsnedsättning, men samma funktionsnedsättning kan avhjälpas med hjälp av ramper och talböcker. För

75. Skolinspektionen (2018).

76. Skolverket (2009).

individer med intellektuell funktionsnedsättning kan livsvillkoren påverkas med hjälp av kognitiva hjälpmedel. Förändrade synsätt i samhället kring vem som är normal, vad som anses friskt och vilka egenskaper och förmågor som anses mest värdefulla och hur ett fullvärdigt liv ser ut skulle också göra förutsättningarna mer jämlika.

På samma sätt har det tidigare funnits tendenser att skilja till exempel hbtq-frågorna från den övriga sex- och samlevnadsundervisningen som då enbart tagit upp heterosexuella relationer.⁷⁷ Hbtq-frågorna lyftes fram som något avvikande och något att förhålla sig till, att tolerera. Det grundar sig ofta på en föreställning om att alla elever i klassrummet är heterosexuella och att man pratar om ”några andra individer”. Ett sådant så kallat toleranspedagogiskt förhållningssätt riskerar att förstärka tankar om ett ”vi och dom”.⁷⁸ Den som följer normen får i och med det en maktposition i förhållande till den som bryter mot normerna.⁷⁹

Forskaren Mia Heikkilä beskriver att reflektera över didaktikens roll och inkludering kan innebära att läraren undersöker vilka normer som påverkar undervisningens innehåll och former. I detta ingår att undersöka både relationer, kunskapsinnehåll och sammanhang som möjliggör lärande. Syftet är att underlätta och förbättra kommunikationen och relationerna i klassrummet, för att därigenom främja elevernas lärande.⁸⁰ Ett sådant förhållningssätt tar sin utgångspunkt i dubbla strategier:

1. Att synliggöra och utmana normer som skapar exkludering och begränsar människor.
2. Att inkludera mångfald och det som bryter mot normer, istället för att exkludera.

Båda delarna kan vara en utgångspunkt för pedagogens reflektion kring olika delar av sex- och samlevnadsundervisningen: undervisningens innehåll, språkbruk, arbetssätt och bemötande.

Läromedel

För att sex- och samlevnadsundervisningen ska upplevas meningsfull för alla elever, oavsett till exempel kön, sexuell identitet, etnicitet och funktionsförmåga är det viktigt att reflektera över de läromedel som används samt vilka delar i undervisningen som får störst utrymme, och varför.

Ett inkluderande undervisningsinnehåll ger också kunskap om och utgår ifrån en mångfald av kroppar, relationer, identiteter, erfarenheter och berättelser. Genom att återkommande och på ett självklart sätt synliggöra mångfald i undervisningen avdramatiseras normbrott. Reflektioner kring normer bidrar också till ett djup i undervisningen, som kan främja elevernas intresse.

Språk

Eftersom normer upprätthålls genom språket och orden är det viktigt att reflektera över vilka värderingar språk, ord och uttryck är laddade med.⁸¹ Normerna går att synliggöra genom att till exempel undersöka vilka ord som benämns med självklarhet, vilka ord som används mer som ett tillägg och

77. Knöfel Magnusson (2005).

78. Skolverket (2009).

79. Skolverket (2011b).

80. Heikkilä (2011).

81. Bromseth och Darj (red.) (2010).

vilka ord som inte förekommer så ofta.⁸² I en sådan analys är det värdefullt med kunskap om ordens sammanhang – när och hur språket har utvecklats och med vilka konsekvenser. Ordet "queer" till exempel var och är delvis fortfarande ett skällsord på engelska, samtidigt som det finns personer som själva benämner sig som queer. Innan ordet "snippa" lanserades och blev vanligt förekom att vuxna undvek att direkt benämna flickors könsorgan eller använde olika omskrivningar. Detta

82. Björkman och Bromseth (red.) (2019).

kan jämföras med ordet "snopp" som funnits och använts mycket längre. Genom att lyfta språkets betydelse kan sex- och samlevnadsundervisningen utformas så att alla elever får tillgång till ord som bekräftar deras olika kroppar, erfarenheter och identiteter.

En annan del handlar om att granska ordval för att säkerställa att de är inkluderande. Att till exempel använda könsneutrala ord som förälder, syskon, partner eller barn, eller att använda ord som familj, kärlek eller svensk på sätt som inkluderar och möjliggör självidentifikation.

Samtal

Delaktighet främjar inkludering. Elever ska få möjlighet att vara delaktiga i planering, genomförande och uppföljning av undervisningen. Att använda samtalet som arbetssätt med eleverna i de olika ämnena och ämnesområdena banar väg för det viktiga reflekterandet som är en central del av elevernas lärande och motivation.⁸³ Det är både skolans möjlighet och skyldighet att vara en mötesplats för 'goda samtal' där eleverna ges möjlighet att bearbeta alla de budskap och bilder som de möter.⁸⁴ Att lyssna till och bekräfta deras tankar och motiv är också ett sätt att stödja dem i deras resonemang och hjälpa dem att själva komma fram till beslut som är bra för dem själva. Att ventilera sina tankar kan hjälpa eleverna att både lära känna

människorna som de samtalar med och komma närmare sina egna åsikter. För elever som ofta möts av vuxna som ger förmaningar i uppfostrande syfte kan det vara uppskattat att bli lyssnad till av någon som visar respekt och intresse samt ger stöd i resonemangen.

Karin Barron noterar i sin forskning att det finns en föreställning om att människor med utvecklingsstörning i princip bara kan förstå enkla frågor som ställs på ett konkret sätt. Hennes erfarenhet, med utgångspunkt i den intervjustudie hon har gjort om vad det kan betyda för identiteten att vara kvinna och ha en utvecklingsstörning, är att deltagarna uppskattade att de fick en möjlighet att tala om just komplexa frågor.⁸⁵ En lärare berättar om samtalen i klassrummet:

83. Nilsson (2005).

84. Skolverket (2000).

85. Barron (2004b).

När eleverna samtalar med varandra kommer vi längre än när det är jag som föreläser. Jag tror att eleverna är bättre på att nå fram till varandra, de hittar rätt ton och uttrycker sig på ett sätt som de andra kan ta till sig. Det är inte alltid alla kan ”plocka fram” något då, under samtalet, men jag kan se att de lyssnar och deltar.

När elever blir tillfrågade om vad de vill ha mer av i sin sex- och samlevnadsundervisning blir svaret ofta diskussioner och samtal om relationer.⁸⁶ Eleverna behöver få samtala om olika frågor som rör sexualitet, ledda av en skicklig lärare, som finns med som vuxenstöd, diskussionsledare och bollplank.

I en granskning gjord av Skolinspektionen riktas kritik mot att undervisningen i grundsärskolan riskerar att bli omsorgsinriktad och vara en begränsad språklig lärmiljö som saknar kunskapsutvecklande utmaningar.⁸⁷ I rapporten står det följande:

Elevers erfarenheter och delaktighet i lärandet tas tillvara i alltför liten utsträckning i undervisningen i många av de granskade skolorna. Undervisningen kännetecknas av en hög grad av individuellt arbete, ofta i form av isolerad färdighetsträning, på bekostnad av samspel och interaktion med andra elever. Lärandemiljöns utformning för att fånga elevers intresse är avgörande för samspel och för att göra eleverna delaktiga. Den språkliga utvecklingen är beroende av interaktion och kommunikation i klassrummet. Detta utmanar och utvidgar elevers perspektiv, vilket i sin tur påverkar lärandet.⁸⁸

86. Folkhälsomyndigheten (2017).

87. Skolinspektionen (2010).

88. Skolinspektionen (2010).

Sex- och samlevnadsundervisningen är ofta uppskattad av eleverna, själva ämnesområdets aktualitet och relevans för deras liv också utanför skolan väcker ofta deras intresse och gör dem engagerade i undervisningen. Att samtala om sådant som är en del av ens vardag och om ämnen som berör ens identitet, känsloliv och relationer är sätt att tillvarata elevernas erfarenheter och uppmuntra delaktighet. Barns och ungas egna perspektiv kan innehålla helt andra frågor och funderingar än de vuxnas perspektiv. Men det är viktigt att läraren fördjupar diskussionerna och ställer de kritiska frågorna som eleverna kanske inte alltid ställer.

Bemötande

Inkludering handlar även om relationen mellan lärare och elever, om lärarens bemötande och gestaltning. Alla människor, även den undervisande läraren, förmedlar genom sitt agerande och sin kommunikation ett budskap om exempelvis kön, makt, jämställdhet och inkludering.⁸⁹ Om läraren till exempel bemöter eleverna olika baserat på kön så förmedlar läraren att kön har betydelse på ett särskilt sätt och att elever med olika kön har och ska ha olika villkor och möjligheter. Elever behöver se att skolans värdegrund och likabehandlingsarbete förmedlas och gestaltas i konkreta situationer för att kunna ta till sig de grundläggande värden som skolan ska förmedla.

Lärare i gymnasiesärskolan uppger att de möter unga hbtq-personer i skolan, men menar att de känner sig otillräckligt rustade och saknar tillräcklig kunskap. Lärarna upplever osäkerhet kring

89. Heikkilä (2011).

hur de ska utforma undervisningen på ett för de unga stödjande och bekräftande sätt.⁹⁰ Att vuxnas agerande har stor betydelse för ungas möjligheter att vara sig själva i skolan och i andra sammanhang blir tydligt i rapporten *Stödjande och främjande* från Myndigheten för ungdoms- och civilsamhällesfrågor. Ett tydligt normkritiskt förhållningssätt, tydliga gränsdragningar vid kränkningar, att hbtq-frågor görs synliga i skolmiljön – exempelvis genom språkbruk, affischer och läromedel – samt att eleverna blir sedda och respekterade utifrån sin könsidentitet, sitt könsuttryck och sin sexualitet är faktorer som skapar trygghet.⁹¹

90. Lukkerz (2014).

91. Myndigheten för ungdoms- och civilsamhällesfrågor (2016).

När skolpersonalen och andra vuxna har kunskap och agerar för att skapa en trygg miljö utan begränsande normer behöver inte unga hbtq-personer själva ta allt ansvar för att förklara och försvara sin identitet och sina rättigheter. I stället kan unga fokusera på sådant som får dem att må bra – på sin egen utveckling, sina relationer och sitt skolarbete.⁹²

Att elever utvecklar olika förmågor eller intresserar sig mer för olika ämnen och ämnesområden är inte heller något givet, utan något eleverna lär sig bland annat genom vad vuxna i skolan uppmuntrar, bekräftar, föreslår och berömmar eller förväntar sig. Genom reflektion och medvetenhet kring hur normer kring till exempel kön, ålder, etnicitet och

92. *Ibid.*

Att möta nyanlända elever

- Arbetet med sexualitet, relationer, jämställdhet och identitet tillsammans med nyanlända elever ska utgå från det rättighetsperspektiv som omfattar alla elever i svensk skola. Skolan ska säkerhetsställa att alla elever får samma möjligheter att lära och utvecklas mot de nationella målen.
- Gruppen nyanlända elever är en heterogen grupp, och därmed omöjlig att generalisera, men det finns några gemensamma utgångspunkter som läraren behöver ta hänsyn till vid planerandet och genomförandet av undervisningen. En av dem är att eleverna befinner sig mitt i en

språkutvecklingsprocess. En annan att många har erfarenhet av migration och kan ha levt med, eller fortfarande leva med, en ökad utsatthet till följd av det.

- Som lärare behöver man också vara medveten om att eleverna kan ha en begränsad erfarenhet av sex- och samlevnadsundervisning. Det kan finnas områden de inte mött tidigare, samt de inte fört och sakkunskaper som saknas. Elevdelaktigheten är central i arbetet med att ta reda på vad de kan sedan tidigare och vad de behöver lära sig.

funktionalitet kan påverka skolpersonalens bemötande, kan sex- och samlevnadsundervisningen göras mer inkluderande i praktiken.

Sexualsyn – vad är vetenskap, vad är värderingar?

Synen på sexualitet är präglad av samhällets rådande lagar och normer. Detta blir särskilt tydligt när man tar del av de handledningar som genom tiderna tagits fram till stöd för skolans sexualundervisning.⁹³ Den akademiska kunskap som finns tillgänglig har också betydelse för vilka synsätt som dominerar i ett samhälle. Samtidigt kan det finnas olika normer och värderingar både på samhällsnivå och på individnivå som inte går i linje med aktuell vetenskap eller lagstiftning. Det kan också finnas skillnader i normer och sätt att se på sexualitet, relationer, familj och jämställdhet på samhällsnivå, gruppnivå och individnivå.

Att synliggöra och samtala kring olika normer och perspektiv på sexualitet kan vara viktiga delar av skolans sex- och samlevnadsundervisning. Samtidigt behöver man som lärare kunna skilja på kunskaper och åsikter, för att undervisningen inte ska bli godtycklig. Forskaren Maria Hedlin har bland annat visat att lärare oftare kan framföra könsstereotypa uttalanden när de lämnar den formella lärarrollen, till exempel när de blir privata, improviserar eller är skämtsamma utanför själva undervisningssituationen.⁹⁴ Läraren behöver givetvis också vara tydlig med den värdegrund som skolans undervisning vilar på och ska främja.

93. Myndigheten för skolutveckling (2005); U2006/9049/S; U2018/02877/BS (delvis); U2018/02960/S.

94. Hedlin (2010).

Området sexualitet och samlevnad är omgärdat av normer och myter. En del i sex- och samlevnadsundervisningen kan vara att avliva myten om en ”mödomshinna” som spricker vid ett första samlag, att informera om att den vanligaste formen av sexualiserat våld inte är överfallsvåldtäkter utan våld av en partner i hemmet, eller att visa att det finns fler variationer av biologiskt kön än de två kroppstyper som många utgår ifrån. Samtidigt går det att tillsammans med eleverna analysera var dessa föreställningar kommer ifrån och undersöka kopplingar till exempelvis övergripande könsmönster i samhället.

Skolpersonalen har möjlighet att möta elevernas nyfikenhet men också missförstånd, eventuell oro och upplevelser av begränsande normer. För att detta ska kunna bli möjligt behövs ett klimat där eleverna uppmuntras att ställa frågor och dela sina tankar, även om det handlar om ämnen som elever ibland inte förväntas veta så mycket om. Föreställningar om vad elever är eller bör vara kan hänga ihop med synen på barns känslor, relationer och sexualitet. Liksom föreställningar om att elever bör skyddas från frågor som rör sexualitet.⁹⁵ Skolans sex- och samlevnadsundervisning kan istället ta utgångspunkt i elevernas rätt till kunskap om sig själva och omvärlden – ålders- och mognadsanpassad kunskap som är relevant utifrån var varje elev befinner sig.

Det är bra att förbereda sig genom att reflektera kring sina egna värderingar och sin egen syn på sexualitet, kön, relationer och normer innan man sätter igång samtal med eleverna om dessa frågor.

95. Katz, Katz Bengtsdotter, Franck och Wallin (2014).

Privat, personligt eller professionellt

En av svårigheterna med undervisning om sexualitet och relationer i skolan är att kunna balansera det personliga med det privata. Elever har i olika sammanhang berättat hur de vridit sig av pinsamhet när någon lärare "gått över gränsen" och blivit för privat. Läraren behöver respektera elevens behov av integritet men också själv hålla det mesta privat för sig själv och ha integritet.

Att det kan vara en utmaning att röra sig mellan gränsdragningen mellan personligt och privat formuleras av den här läraren:

Flera av eleverna ser mig som en vän, och det händer att jag får hjälpa tjejerna i klassen att byta binda. Att samtidigt kommunicera att vi har en "professionell" lärare-elev-relation och dra gränser mellan det privata och det personliga är inte helt lätt.

En annan lärare beskriver hur gränsdragningen är ett ständigt återkommande tema i undervisningen, och också en viktig del av arbetet med sex och samlevnad:

Vi pratar mycket om ordet "privat". Vad betyder det? Vad är det som är privat? Det kan ju vara både ämnen, delar på kroppen, sexuella handlingar. Det är inte helt lätt att greppa, och då är det också svårt för eleverna att veta när en fråga egentligen är för privat, eller vad som inte är passande att dela med sig av ur sitt eget privatliv. Eftersom eleverna ofta frågar om sådant som de själva tänker på eller känner är det privata alltid närvarande i undervisningen. Mitt uppdrag är att svara på ett generellt sätt även på privat ställda frågor, och att ibland leda bort ämnet om det tenderar att hamna för nära en elevs privatliv.

Att vara personlig är dock något som lärare behöver vara inom alla ämnen, och som kan ha en positiv inverkan på elevernas engagemang.⁹⁶ En lärare berättar hur skildringar ur verkligheten användas i undervisningen:

Det är lättare att ta till sig en verklig människas berättelse, än något som står i en bok. När vi jobbade med hur barn blir till kom det många frågor om graviditeter. Gör det ont att föda barn? Hur känns det att ha ett barn i magen? Jag bjöd in en väninna som nyligen hade fött barn och var föräldraledig. Hon besökte klassen och berättade på ett allmängiltigt sätt om vad en graviditet och en förlossning är. Hon hade med sig sin nyfödda bebis och berättade också hur ofta barnet ville äta och sova. Det gjorde stort intryck på eleverna.

Ett professionellt förhållningssätt handlar om att alltid samtidigt utgå ifrån skolans värdegrund, diskrimineringslagen, abortlagen, sexualbrottslagstiftningen byggd på frivillighet och övrigt relevant lagstiftning, samt regleringen om skolans arbete mot kränkande behandling. Det handlar också om att undervisningen ska baseras på vetenskaplig grund och beprövad erfarenhet.⁹⁷

Att undvika att moralisera

En intervjustudie med lärare i gymnasiesärskolan visar att det är vanligt att lärare utgår från sina egna uppfattningar om rätt och fel, att personliga uppfattningar styr förståelsen av ämnet sex och

96. Myndigheten för skolutveckling (2005).

97. SKOLFS 2010:255; SKOLFS 2013:148.

samlevnad och i förlängningen de ungas behov och önsksningar.⁹⁸ Att lyssna till barns och ungdomars berättelser och åsikter, att inte stoppa ett flöde som påbörjats genom moraliserande kommentarer – det är lättare sagt än gjort. En lärare säger att ”det finns något i ryggraden som vill rätta till, som vill fostra, man börjar moralisera och säger i princip till eleven att så där får du inte tänka”.

En annan lärare resonerar kring det som hon uppfattar som en ständig balansgång.

Var går gränsen mellan stöd, omvårdnad, uppfostran och utbildning? Jag känner ansvar för mina elever och har ibland svårt att veta var gränsen går för vad jag ska lägga mig i och vad eleven måste få bestämma över själv. Det gäller även relationen till föräldrarna. Ska jag prata med föräldrarna om att jag tror att en elev behöver en p-stav eller är det att kränka elevens integritet? Jag tror att vi i lärargruppen behöver resonera kring det här, mycket och ofta, och resonera kring vår roll och hur man ska förstå de traditioner av omvårdnad som finns inom grundsärskolan.

Det kan ibland finnas en föreställning om att man som pedagog ska ha de rätta svaren, vilket kan bli extra känsligt när lärare och elever tillsammans reflekterar över frågor som rör värdegrund, mänskliga rättigheter, kvinnors och mäns lika värde, könsmönster, sexualsyn och sexualitet. Sex- och samlevnadsundervisningen är i sin grund moraliserande, för det finns vissa värden och viss moral som förmedlas i den, men det är viktigt att lämna ett friutrymme för olika tankar och förhållningssätt.

98. Lukkerz (2014).

Att som elev få tid och möjlighet att utveckla sina tankar och jämföra dessa med vad de andra jämnåriga i gruppen tänker brukar vara ett sätt att bearbeta och reflektera vad både man själv och andra sagt.⁹⁹ Som lärare behöver man vara tydlig, värna om och försvara allas integritet och respekt i diskussionerna.

Ungas användning av digitala medier

Den totala tiden som ägnas åt medier bland barn och unga har ökat kraftigt de senaste tio åren.¹⁰⁰ Digitala medier är viktiga för många ungdomar i relationsskapande och i kontakten med andra. Men internet innebär också viss sexuell utsatthet för ungdomar. En del av ungdomarna känner sig inte utsatta utan är fullt medvetna om vad de gör och gör aktiva val, medan andra utsätts för kränkningar som ger oönskade följder.¹⁰¹ Det finns tydliga skillnader mellan gruppen unga heterosexuella och unga hbtq-personer, där erfarenheter av sexuell exponering är betydligt större i den senare gruppen. För denna grupp är digitala medier särskilt viktiga för relationsskapande och i kontakten med andra.¹⁰²

I Ungdomsstyrelsens¹⁰³ rapport *Se mig. Unga om sex och internet* lyfts resonemang om sexualiseringen av det offentliga rummet fram.¹⁰⁴ Författarna menar att i stort sett all kultur som vänder sig till

99. Myndigheten för skolutveckling (2005).

100. Statens medieråd (2017b).

101. Ungdomsstyrelsen (2009); Svedin, Priebe, Wadsby, Jonsson och Fredlund (2015).

102. Ungdomsstyrelsen (2009).

103. Ungdomsstyrelsen bytte 2014 namn till Myndigheten för ungdoms- och civilsamhällesfrågor.

104. Ungdomsstyrelsen (2009).

den breda ungdomsgruppen domineras av sexuella koder och symboler. Man kan se det i press, musik, reklam och mode. Författarna till en av artiklarna i rapporten talar om en ”spill over-process” där porrindustrin tar fler och fler andelar av den populärkulturella marknaden och blir en mer eller mindre integrerad del av innehållet och bildspråket inom medier som vänder sig till unga.¹⁰⁵

Att hitta en balans mellan riskperspektiv och friskperspektiv är värdefullt när man samtalar med barn och unga om internet. För dem är internet ofta en integrerad del av deras liv, en arena där de umgås med sina vänner, söker information, spelar spel och flirtar. På internet finns det många sätt att utforska sin sexualitet och internet står för de flesta för möjligheter snarare än risker. Exempelvis kan möjligheten att umgås på nätet vara mycket viktig för de elever som inte har så stort umgänge. 2–3 procent av barn i åldern 10–18 år träffar sällan eller aldrig vänner hemma eller någon annanstans, men många av dem träffar kompisar på nätet flera dagar i veckan.¹⁰⁶

Löfgren-Mårtensson skriver att unga med intellektuell funktionsnedsättning upplever internet som en särskilt positiv arena eftersom den, utöver att självbestämmandet och integriteten är större där, ger en möjlighet att presentera sig utifrån sina intressen och sin personlighet, istället för att bli betraktad utifrån sin funktionsnedsättning.¹⁰⁷ På nätet skapas ett slags frizon från omgivningens insyn i privatlivet.¹⁰⁸ De unga som använder inter-

net för att på egen hand söka information om sexualitet, för att hålla kontakten med vänner, träffa partner och för att använda pornografi.¹⁰⁹

Det finns vissa könsskillnader i medieanvändandet bland barn i åldern 9–18 år. Flickor bloggar och läser bloggar i större uträkning är pojkar. De använder också mobilen mer och lägger mer tid på sociala medier medan pojkar ser mer på filmklipp, spelar mer datorspel och tv-spel och ser mer på pornografi än flickor. De mest påtagliga skillnaderna gäller datorspel och tv-spel. 47 procent av pojkar i åldern 13–16 spelar spel jämfört med 4 procent bland flickorna i samma ålder.¹¹⁰

Utöver att den tid som ägnas åt onlineaktiviteter har ökat, blir användarna också allt yngre. Andelen barn i åldern 9–12 år som använder internet mer än tre timmar om dagen har fyrdubblats under tidsperioden 2005 till 2016. Den genomsnittliga debutåldern för internetanvändning, det vill säga den ålder då mer än 50 procent av barnen använder internet, var 2005 nio år. Idag är den tre år. Så sent som 2010 använde bara 12 procent av 15-åringarna mobilen för att koppla upp sig mot internet. Nu gör 99 procent det. Samtidigt som användningen av internet och mobil har ökat så har andelen barn och unga som ser på film och tv-program halverats under det senaste decenniet. Det är också vanligare att barn tar del av nyheter och de producerar i högre grad egen media jämfört med tidigare, till exempel genom att ta egna bilder eller göra filmer.¹¹¹

Tidigt börjar flickors och pojkars val av spel att skilja sig åt och från och med 13 års ålder har de

105. Daneback och Månsson (2009).

106. Statistiska centralbyrån (2011); Statens medieråd (2016).

107. Löfgren-Mårtensson (2009).

108. Löfgren-Mårtensson (2005b).

109. Folkhälsomyndigheten (2020d).

110. Statens medieråd (2017b).

111. *Ibid.*

inga spel gemensamt på fem-i-topp-listan över populära spel. Liknande mönster syns gällande tv-program, film och vilka webbsidor pojkar och flickor besöker.¹¹²

Den förändrade användningen av digitala medier bland unga personer innebär att lärare behöver lyfta och hantera sådant som eleverna möter på nätet. Det kan till exempel handla om sexualiseringen av kroppen, att fånga upp utsatthet och att prata om pornografi, men även att diskutera de möjligheter och positiva aspekter som finns med dagens digitala medier. Eleverna behöver både utveckla ett kritiskt förhållningssätt och ha möjlighet att samtala om sina frågor och funderingar under en vuxen persons ledning.

Samtal om pornografi

En studie från Statens medieråd bland 13–18-åringar, visar att 58 procent av killarna sett pornografi på nätet under det senaste året och 28 procent hade sett på pornografi en eller flera gånger i veckan. En mindre andel av tjejerna, 17 procent, hade sett pornografi under det senaste året, tre procent av dem hade sett på pornografi en eller flera gånger i veckan.¹¹³ Pornografi är därmed en del av många ungas vardag och en viktig del att diskutera och reflektera över inom sex- och samlevnadsundervisningen. Genom undervisningen kan till exempel samtal om vilka normer som kommer till uttryck inom pornografin när det gäller exempelvis kön, sexualitet och jämställdhet, ingå i undervisningen. Elevernas egna tankar och erfarenheter är en viktig utgångspunkt för att kunna möta de funderingar som finns, och tillsammans diskutera hur pornografin påverkar samhället och våra egna förhållningssätt och relationer på olika sätt.

112. Statens medieråd (2017a).

113. Statens medieråd (2017b).

FRÅGOR FÖR REFLEKTION OCH KOLLEGIALA SAMTAL

Normer i samhället kan påverka synen på och bemötandet i sexualitets- och relationsfrågor. Hur ser sex- och samlevnadsundervisning på skolan ut idag? Vilka normer återskapas och vad behöver vi tänka annorlunda kring i undervisningen?

- Hur arbetar vi med att medvetandegöra och motverka traditionella könsroller i undervisningen? Finns det könsskillnader mellan hur pojkar/män respektive flickor/kvinnor blir sedda och bemötta i frågor som rör sexualitet, kroppen, lust, kärlek, känslor, familjebildning, partnerval och integritet?

- Vilket material används i undervisningen idag? Behöver vi komplettera undervisningsmaterialet för att ha en bredare representation och fler perspektiv?
- Sexualitet och relationer omgärdas ofta av nyfikenhet. Att utgå från elevernas funderingar och möta dem där de är, är ett sätt att vidga perspektiven. Delaktighet i planeringen kan också bidra till att elevernas engagemang ökar. Hur kan eleverna göras delaktiga i planeringen av sex- och samlevnadsmomenten? Vilka arbetsätt kan vi använda för att möta deras intresse, nyfikenhet och frågor?

5

Sex och samlevnad – en pusselbit i ämnesundervisningen

DEN LÄRARLEDDA SEX- OCH samlevnadsundervisningen utgår ifrån styrdokumentet och är en del av kunskaps- och värdegrunds-uppdraget. Den här delen av stödmaterialet utgår från grundskolans och gymnasiesärskolans kurs-, ämnes- och ämnesområdesplaner. Dessa är sorterade i sex områden: Språk och kommunikation, Idrott, hälsa och motorik, Naturorienterande ämnen, Samhällsorienterande ämnen, Hem- och konsumentkunskap samt Estetisk verksamhet.

I grund- och gymnasiesärskolan ställs stora krav på individualisering. I samma klass går det ibland elever som har mycket olika förutsättningar och som läser enligt olika individanpassade upplägg. Skolverkets förhoppning är att denna struktur ska göra det lättare att se möjligheter att hitta upplägg som passar den egna gruppen. Syftet är också att visa på kontaktytorna mellan de olika ämnena, ämnesområdena och kurserna.

Kurs-, ämnes- och ämnesområdesplanernas struktur

För varje ämne finns en kurs-, ämnes- eller ämnesområdesplan. För varje sådan anges centralt innehåll och kunskapskrav. *Syftet* är alltid ämnesspecifikt och anger vilka kunskaper eleverna ska få möjlighet att utveckla genom undervisningen. *Det centrala innehållet* anger det innehåll som ska behandlas i det aktuella ämnet, ämnesområdet eller kursen. Dessa innehållsdelar har alla olika mycket tyngd och ska uppfattas som byggstenar som kan kombineras på olika sätt. De kan med fördel kombineras med varandra och med innehåll från andra ämnen för att eleverna ska

ges möjlighet till en kunskapsutveckling som är en helhet.¹¹⁴

Innehållets koppling till sex och samlevnad

I det här stödmaterialet är respektive område indelat i två huvudrubriker: *ämnesområdets koppling till jämställdhet, sexualitet och relationer*, där fokus ligger på ämnena, ämnesområdena och kursernas syfte och innehåll, samt *det centrala innehållets möjligheter*, där exempel ges utifrån skrivningar i det centrala innehållet. Här lyfts de delar av det centrala innehållet som ska eller kan relateras till jämställdhet, identitet, sexualitet, relationer eller

andra näraliggande begrepp som kan ses som en del av sex- och samlevnadsundervisningen. I det centrala innehållet anges vad som ska behandlas i undervisningen. Hur innehållen kan hanteras i relation till varandra är något som lärare tillsammans med elever måste avgöra. Det centrala innehållet säger ingenting om hur mycket undervisningstid som ska ägnas åt de olika områdena.

Till ämnets centrala innehåll finns flera exempel från lärare för att inspirera till olika ingångar som rör sexualitet, jämställdhet, könsmönster och relationer. I en del citat ger lärare exempel på hur de konkret arbetat med dessa områden. Citaten ska endast ses som exempel på hur kunskapsområdet jämställdhet, identitet, sexualitet och relationer kan lyftas i undervisningen.

114. Skolverket (2011a).

6

Språk och kommunikation

OMFATTAR KOMMUNIKATION, *Språk och kommunikation, Svenska, Svenska som andraspråk, Engelska och Modersmål* i grundskolan och i gymnasieskolan nationella och individuella program.

Ämnesområdets koppling till jämställdhet, sexualitet och relationer

Språk är människans främsta redskap för att tänka, kommunicera och lära. Genom språket utvecklar människor sin identitet, uttrycker känslor och tankar och förstår hur andra känner och tänker. Att ha ett rikt och varierat språk är betydelsefullt för att kunna förstå och verka i ett samhälle där kulturer, livsskådningar, generationer och språk möts.¹¹⁵

Skolan ska enligt läroplanen främja elevernas lika rättigheter och möjligheter, oberoende av könstillhörighet.¹¹⁶ Det underlag som läraren har till sitt förfogande i språkundervisningen är omfattande och det finns åtskilligt material som berör kön, sexualitet, relationer, jämställdhet och andra grundläggande värden. Genom webbtex, film, konst och tidningar finns ett brett utbud av källor som är berättande, sammanfattande, förklarande, diskuterande och argumenterande och som kan beröra jämställdhet, sexualitet och relationer.

Genom undervisningen kan eleverna ges möjlighet att utveckla förmåga att använda skönlitteratur, andra typer av texter och film som en källa till självinsikt och förståelse för andra människors erfarenheter, livsvillkor, tankar och föreställningsvärldar.¹¹⁷

115. SKOLFS 2010:255.

116. *Ibid.*

117. SKOLFS 2013:148.

Att genom undervisningen ta del av film och litteratur kan utmana elevernas tankesätt och öppna för nya perspektiv. Processer, där synen på till exempel jämställdhet, sexualitet och relationer vidgas och utvecklas, kan ta tid. De normer som finns omkring oss är ofta etablerade. Förändringen sker ofta inifrån och genom läsning och boksamtal kan föreställningar ställas på sin spets.

Att läsa, analysera och problematisera texter som är en del av elevernas vardag, som låttexter, dialoger i tv-serier, bloggar och uppmärksammade böcker, kan vara ett lämpligt inslag i undervisningen. Engelskspråkig populärkultur kan diskuteras utifrån ett köns- och sexualitetsperspektiv, som hur kärleksrelationer skildras i tv-serier, hur sexualitet uttrycks i romantiska filmer och actionfilmer samt könsmonster i dataspel som eleverna spelar. Skolan kan därigenom bidra till att eleverna utvecklar sin förmåga att kritiskt granska könsmonster och hur dessa kan begränsa människors livsval och livsvillkor.¹¹⁸

Arbetet med jämställdhet, sexualitet och relationer kan även integreras i de delar av språkundervisningen som handlar om egen produktion av text.

Att bredda synen på litteraturhistoria genom att till exempel ta in litteratur från olika kulturer och tider eller genom att samarbeta över språkämnesgränserna kan bidra till att fler perspektiv på jämställdhet, sexualitet och relationer kan lyftas. Detta ger möjlighet till ytterligare reflektioner med utgångspunkt i skolans värdegrund och kan skapa större förståelse kring dessa frågor. Det kan också bidra till igenkänning och stärkt identitet hos elever med erfarenheter av att till exempel

118. SKOLFS 2010:255.

leva på olika platser, inom och utanför Sverige. Det är också viktigt att tänka på att ta tillvara dessa erfarenheter hos alla elever för att berika undervisningen. Det kan exempelvis handla om vilken typ av musik, film och litteratur som är populär på den plats i eller utanför Sverige som man själv eller ens familj kommer ifrån.

Kunskapsområdet kommunikation kan även innehålla samtal om hur man söker information, stöd och hjälp. Att hitta till skolans skolsköterska och kurator, eller till ungdomsmottagningen och olika gruppverksamheter, ökar sannolikt känslan av trygghet och ger insikter om vilket slags stöd som finns att få.

Att hitta åldersanpassade och relevanta svar på frågor som rör kroppen och sexualitet kan vara svårt, inte minst på internet. Att utveckla en förmåga att söka information från olika källor och att kritiskt granska dessa ger eleverna möjlighet att öka sin delaktighet och självständighet i det som rör den egna personen. Undersökande uppgifter där eleverna exempelvis får söka information på en webbsida kan öka deras förmåga att senare hitta svar själva. Att få tips om specifika sidor är en tillgång. Vid en sökning på ord med direkt koppling till sex, sexualitet eller liknande är risken att stöta på pornografiskt material tämligen stort. Eleverna kan behöva kunskap om hur man söker mer effektivt och träffsäkert, men också möjlighet att bearbeta och samtala om sådant de sett och mött. För att kunna ge stöd och följa upp den enskilda elevens frågor och reaktioner kan det vara till hjälp att ha ett nära samarbete med elevhälsan.

Det centrala innehållets möjligheter

Nedan följer några exempel på skrivningar i det centrala innehållet som kan kopplas till kön, sexualitet, jämställdhet och relationer. I Svenska och Svenska som andraspråk finns många likvärdiga formuleringar.

- **Bok- och bildsamtal. Berättande texter och poetiska texter för barn och unga: rim, ramsor, sånger, kapitelböcker, lyrik, dramatik, sagor och myter.** (Kommunikation årskurs 7–9, motsvarande innehåll i 1–3 och 4–6)
- **Berättande texter och poetiska texter för barn: rim, ramsor, sånger och skönlitteratur från områden där modersmålet talas.** (Modersmål årskurs 4–6, motsvarande innehåll i 1–3 och 7–9)
- **Berättande texter och poetiska texter för barn och unga: skönlitteratur, lyrik, dramatik, sagor och myter.** (Svenska årskurs 7–9, motsvarande innehåll i 1–3 och 4–6)
- **Berättelser och litteratur från Sverige och andra delar av världen.** (Språk och kommunikation, gymnasiesärskolans individuella program)

Skönlitteratur kan vara en bra utgångspunkt för att fördjupa samtal och hitta öppningar för nya perspektiv kring sexualitet och relationer. Genom en läsning och i samtal med klasskamraterna kan eleven förstå sig själv på ett nytt sätt men också ta del av hur andra har tolkat en text och därigenom få insikt om att människor ibland uppfattar samma situation på olika vis. Fiktionen kan ge utrymme för distans till den egna verkligheten och göra det möjligt att tala om komplicerade frågor som ligger nära eleven, utan att denna behöver lämna ut sig själv. En ökad förståelse för andra människors livsvillkor, och att genom litteraturen ha tagit del av andras livsöden, kan vara till nytta i det verkliga livet.¹¹⁹

Lärare beskriver att det ibland är svårt att föra samtal med eleverna om vad de vill och drömmer om: om de skulle vilja vara tillsammans med någon, om de vill ha barn när de är vuxna eller vad de önskar sig i framtiden. För att kunna göra val i livet behöver man ha möjlighet att sätta sig in i hur valen skulle påverka ens liv och hur det skulle kunna kännas att göra olika saker, något som kan vara svårt för elever som kan ha svårigheter att föreställa sig sådant de själva inte har upplevt. Det som hos vissa ungdomar uppfattas som en brist på intresse eller passivitet kanske ibland hänger samman med just detta. En lärare beskriver hur hon tänker kring möjligheter i undervisningen:

Det är inte konstigt att man inte har någon motivation att välja eller testa sådant man inte kan skapa sig inre bilder av. Läsning av skönlitteratur och dikter är fantastiska på så sätt att de kan skildra olika scenarion och ge eleverna möjlighet att leva sig in i hur olika alternativ skulle kunna upplevas. Vissa av mina elever är bestämda med att de vill bo kvar hemma även som vuxna, men öppnar sig för andra möjligheter när vi har läst och samtalat om hur det skulle kunna vara att bo själv eller på ett gruppböende. Skildringar av vänskap kan på samma sätt öppna dörrarna till drömmar om vad som skulle kunna vara fint med att ha en vän.

- **Ord, begrepp och symboler för att kommunicera och samspela med andra.**

(Språk och kommunikation, gymnasie-särskolans individuella program)

- **Skillnader mellan formellt och informellt språkbruk. Ords och begrepps nyanser och värdeladdning.** (Svenska, gymnasie-särskolans nationella program)

Eleverna ska få möjlighet att utveckla och fördjupa sin ord- och begreppsförståelse på svenska, engelska och eventuellt modersmål. I sex- och samlevnadsundervisningen förekommer många ord som kan behöva förklaras. Det kan i grupperna finnas stora skillnader gällande vilka ord eleverna förstår. En pedagog berättar att hon lägger mycket tid på att arbeta med ordförståelse.

119. Wallin, Bengtsdotter Katz, Hermansson Adler, Katz, Lustig och West (2012).

Jag brukar utgå från en filmsnutt eller en text och sedan skriva upp ord som förekommer, till exempel ordet samlag. Vad är samlag? Vi skriver upp alla synonymer och pratar om dem. Det är lätt att vilseledas och tro att eleverna kan mer än de kan eftersom de ofta kan själva orden – det är betydelsen och innebörden vi behöver prata om. Det har visat sig att elever tänkt att ordet samlag betyder ”att spela på samma lag”. Ordet ”våldtagen” kan ha förståtts som ”tagen i hårt”. Innan jag vet att vi har samma förståelse för orden är det svårt att veta att vi talar om samma saker.

Att arbeta med ordförståelse genom att låta klassen skapa en ordbok för sexualitet, kroppen och relationer, är en metod en lärare beskriver. ”När ord dyker upp i undervisningen – som snippa, knulla, partnerskap, funktionsfullkomlighet, eller hångra – gör vi ett ark med ordet, en förklaring av ordets innebörd och en eller flera bilder som beskriver på vilket sätt ordet används.” Ordboken står framme i klassrummet så att eleverna har möjlighet att slå upp ett ord om de funderar på vad det betyder. När ett ord dyker upp i ett nytt sammanhang kan läraren ta fram arket ur pärmen och tala om det.

En annan lärare talar om att eftersträva förståelse genom att plocka isär språkliga uttryck i mindre delar.

Uttrycket ”sexuella handlingar”, till exempel, kan vara svårt att förstå. Det är bättre att göra en lista på handlingar som kan vara sexuella, som smekningar, kyssar, samlag och oralsex. ”Känslor” är också ett brett ord som kan vara svårt att ta till sig. ”Vad har du för känslor idag?” Det kan vara lättare att svara på den här frågan: ”Känner du dig glad, ledsen, arg, nyfiken eller på något annat sätt idag?”

Att skriva upp ord på tavlan kan fungera avdramatiserande och ge eleverna tillgång till ett språk de kanske inte hade tidigare. Det kan också bryta en del av de tabun som kan finnas kring dessa frågor. När man börjar arbeta med sex och samlevnad kan man inse att bilddatabaserna i de kommunikationsverktyg som eleverna använder bara innehåller ett begränsat antal bilder för kropp och sexualitet. Att utöka med fler bilder gör det möjligt för eleverna att föra samtal om fler ämnen och ger dem ett bredare språk för frågor som har med sexualitet att göra.

En lärare berättar att han brukar skriva olika ord för könsorganen på tavlan och föra samtal om ordens laddning och om de passar olika bra i olika sammanhang.

Jag vill göra eleverna medvetna om att olika personer kan vara bekväma med olika ord. Om eleverna uttrycker att orden är pinsamma, dåliga eller äckliga så pratar vi om det. Varför känner de så? Finns det ord som känns bättre? Vissa ord kan användas dagligen i skolan, men vara förbjudna att säga exempelvis hemma. Hur känns det när det är så?

Att vuxna och barn upplever att ord har olika laddning visar att olika språk passerar i olika grupper och det kan vara ett sätt att föra in eleverna på ett mer

generellt samtal om att slang och olika uttryck kan markera grupptillhörighet och hänga samman med sådant som ålder, platsen man bor på, kön, etnicitet och socioekonomisk bakgrund. Undervisningen ska också bidra till att eleverna får förståelse för att sättet man kommunicerar på kan få konsekvenser för andra. Därigenom ska eleverna ges förutsättningar att ta ansvar för det egna språkbruket.¹²⁰

Eleverna kan själva säga att ”det ordet får man inte använda”, antagligen för att de har hört vuxna säga så. Då brukar vi prata om varför man inte får det. När är ordet okej att använda? Det finns ord som är neutrala, eller markerar samhörighet inom en grupp, men i andra sammanhang används kränkande. Jag försöker hjälpa eleverna att skilja på ordförståelse och språk-användning. Kränkningar är aldrig okej – men det beror på att uttrycket används för att sära, inte för att ordet i sig är ett förbjudet ord.

Att studera ord och uttryck kan också vara ett sätt att få syn på de normer som finns i samhället. Om elever på skolan till exempel använder nedsättande ord kopplat till kön, funktionsförmåga eller sexuell identitet, kan det vara relevant att prata vidare om. En lärare säger:

Det är ovanligt att man hör orden *hetero* eller *funktionsduglig* som skällsord. Det illustrerar att vissa grupper i samhället har högre status än andra. Uttrycket ”motsatt kön” uttrycker en uppfattning om att män och kvinnor förväntas vara inte bara olika utan förhålla sig till varandra som motsatser.

120. SKOLFS 2010:255.

En ökad språkmedvetenhet hos eleverna kan handla om att få kunskaper om hur språket anpassas av både användare och mottagare,¹²¹ olika tillfällen och situationer, men också att språk kan bidra till att befästa och förstärka diskriminerande normer i samhället. Samtal om ord som slidkrans, mödomshinna, queer, oskuld och hen kan också omfatta kunskap om varför orden har uppkommit, hur de används och vilka konsekvenser det har fått. Att undersöka könsneutrala och könsmarkerande ord som brandman, sjuksköterska, damfotboll, flickvän och partner kan vara ett sätt att prata om språkets möjligheter och begränsningar.

- **Familjeliv och vardag i delar av världen där det engelska språket används.**

(Engelska årskurs 4–6, motsvarande innehåll i 1–3 och 7–9)

- **Barn och ungdomars vardagsliv i områden där modersmålet talas i jämförelse med vardagsliv i Sverige.**

(Modersmål, årskurs 7–9)

- **Seder, bruk och traditioner i områden där modersmålet talas.**

(Modersmål, årskurs 7–9)

- **Vardagsliv, levnadssätt och sociala förhållanden i olika sammanhang och områden där engelska används. Engelska språkets utbredning i världen.** (Engelska, gymnasieskolas nationella program)

I anslutning till dessa centrala innehåll kan eleverna få jämföra livsvillkor, kulturella företeelser, familjeliv och vardag på olika platser i världen. I samtal kan eleverna utforska likheter och skillnader som de upptäcker och på så sätt få ökade möjligheter till kommunikation med andra människor och chanser att lära känna andra kulturer och samhällen.

Samtidigt som undervisningen kan belysa att synen på relationer, familjebildning, kärlek, sex före äktenskapet, dejtande, skilsmässa och sexualundervisning kan skilja sig åt mellan olika geografiska platser, kan undervisningen också bidra med viktig kunskap om de stora likheter som ändå ofta finns. Ett annat sätt att synliggöra likheter och skillnader kan vara att jämföra lagstiftningen för samkönade relationer i olika länder. Tv-serier, skönlitteratur, bloggar och låttexter kan vara underlag för att studera livsvillkoren i olika kulturer och länder. Att följa nyhetsrapporteringen på en tidningssajt är ett sätt att få inblick i aktuella samhällsfrågor. Samtalen kan också utgå från dokumentärer om arrangerade äktenskap eller filmer om hbtq-personers villkor. Att jämföra abortlagstiftning, utsatthet för sexuellt våld eller kvinnors och mäns inkomst i olika länder kan vara andra sätt att undersöka människors livsvillkor. Att titta på bilder på människor och situationer är ett ytterligare sätt att medvetandegöra en bredd av utseenden, sätt att fira högtider, möjligheter att uttrycka känslor eller sätt att vara familj på.

121. SKOLFS 2010:255.

En lärare låter eleverna maila eller prata interaktivt med ungdomar i andra länder via webben.

En del av uppgiften är att låta eleverna försöka komma på sätt att komma i kontakt med någon i ett annat land. I vissa fall har vi haft kontakt med en syskonklass som arbetat på samma sätt som vi. Tanken är att eleverna i samtal med andra ungdomar ska få öva sig på att kommunicera, men också att ta reda på så mycket som möjligt om hur det är att vara ung på andra ställen på jorden. Hur är det att använda skoluniform? Är det okej att ha en flickvän eller pojkvän? Pratar ungdomarna med varandra om känslor?

Läraren säger att han tycker att det är bra att informationen kommer från andra ungdomar.

Det är lättare att ta till sig en berättelse från en jämnårig än vad det är att ta till sig statistik. Elevernas intervjuer visar också att det finns många olika sätt att se på könsmonster, kärlek och sexualitet. Precis som i Sverige är det svårt att tala om en sexualsyn som gäller alla. I alla länder finns det människor som tänker och känner olika.

På en annan skola har eleverna jämfört sexualupplysningsböcker från olika länder. Läraren menar att samtalen blev lyckade eftersom eleverna själva kom in på vad de vill få lära sig och varför de anser att de har rätt till det. I samband med det kan eleverna få studera ord och uttryck för kärlek, lust och sexualitet på de olika språken.

- **Grundläggande kommunikativa mönster och strukturer: turtagning, att initiera, upprätthålla och avsluta samspel eller samtal.** (Kommunikation årskurs 4–6, motsvarande innehåll i 1–3)
- **Kommunikations- och samtalsregler i olika sammanhang, även i digitala medier. Turtagning, talutrymme, kroppsspråk och mimik.** (Svenska årskurs 4–6, motsvarande innehåll i 1–3)
- **Muntlig kommunikation. Hur man samspelar i en dialog, formulerar och bemöter argument samt sammanfattar huvuddragen i vad som sagts.** (Svenska, gymnasiesärskolans nationella program)
- **Samspelets olika faser: initiera, upprätthålla och avsluta.** (Språk och kommunikation, gymnasiesärskolans individuella program)
- **Kommunikation för olika syften och i olika sammanhang, till exempel för att skapa kontakt, uttrycka önskemål och svara.** (Språk och kommunikation, gymnasiesärskolans individuella program)

De outtalade regler som styr samspel mellan människor kan vara svåra att både förklara och förstå. I många sociala situationer förväntas människor ha förmåga att tolka subtila signaler som en blick, ett ord, en min eller en gest och sedan kunna sätta in den i ett sammanhang. Om två människor interagerar med varandra behöver den andra personen, utifrån sin tolkning av situationen, ge en respons som dessutom ska kunna förstås. För att det här ska

vara möjligt behöver människor dela koder för vad olika signaler innebär, kunna vara inkännande och både kunna meddela sig och lyssna på varandra.

Att kunna kommunicera med andra innebär däremot inte att man måste behärska talat språk. Kommunikation är, utöver språk och tal, även kroppsrörelser, mimik, ögonkontakt och icke-verbala aspekter av talet.¹²² Anne-Lise Rygvold beskriver hur svårigheter att förstå sociala regler eller att upprätthålla en dialog kan få konsekvenser för eleven.

Att föra ett samtal med någon försvåras om barnet inte klarar av att turas om att prata, om det har svårt att ta lyssnarens perspektiv eller att underhålla dialogen genom att ställa frågor. Om sådant som situation, gester, tonfall och yttranden uppfattas konkret, blir det också svårt för barnet att förstå hela kommunikationssituationen. Barn som har problem med att förstå språkets sociala regler uppfattas ofta som svåra att prata med, vilket gör att de får svårt att få vänner och att hantera sociala situationer.¹²³

Ett sätt att göra samverkan lättare är att bryta upp den komplexa kedjan av signaler och tecken i mindre, och enklare, enheter. Klapplekar, ramsor och sånglekar kan innehålla element som att få ögonkontakt, klappa i takt eller turas om. En lärare berättar hur de medvetandegör vedertagna signaler och känslouttryck genom att leka charader eller hälsningslekar.

På lapparna finns det grimaser som uttrycker känslor, som att se glad, rädd eller ledsen ut, men också uppmaningar att se frågande, uppmanande, eller intresserad ut. Andra uppmaningar kan handla om att rycka på axlarna, skaka på huvudet eller smyga. En annan övning går ut på att eleverna får röra sig i rummet och gå fram till varandra och hälsa. När de möter någon ska de först få ögonkontakt med varandra, sedan le och sedan säga hej.

En lärare berättar om en tecknad trappa som används för att illustrera hur flera avgränsade handlingar tillsammans utgör en social händelse.

Exempelvis består situationen att ”dansa med någon på en fest” av en rad mindre, enskilda handlingar som att gå fram till personen, hälsa, fråga om personen vill dansa och vänta på ett jakande svar, gå ut på dansgolvet tillsammans, hålla om varandra, röra sig till musiken och sluta dansa när sången är slut. I kommunikationsundervisningen kan respektive trappsteg övas för sig och färdigheter som att lära känna en ny person, få en kompis och visa att man gillar någon utvecklas. Trappan kan iscensättas med rollspel och dramatiseringar.

Att känna till vedertagna sätt att hälsa, säga adjö, tacka för maten eller ge någon en komplimang kan skapa trygghet i sociala situationer. Kommunikativa funktioner som kan vara stärkande att hantera är hur man frågar någon något, möjligheter att förmedla ett behov eller sätt att uttrycka social närhet genom att exempelvis säga ”jag längtar efter dig”. Inte minst i början av en relation, när människor försöker lära känna varandra, kan det

122. Asmervik, Ogden och Rygvold (red.) (2001).

123. Rygvold (2001).

vara värdefullt. En lärare berättar om möjligheter att öva på dessa situationer.

Jag låter eleverna sitta i olika rum och ringa till varandra. Uppdraget är att småprata lite, fråga om den andra vill göra något i helgen och bestämma vad. Att situationen är så verklig-hetstrogen som möjligt, genom att vi faktiskt ringer till varandra, brukar vara uppskattat – så länge man är tydlig med att det är en övning så att ingen tror att det är på riktigt. Att ge någon beröm och att säga tack är en annan mönster-handling som vi övar på. Att öva på att flörta i klassrummet tror jag skulle bli lite pinsamt, men vi sammanställer en lista på sätt som människor kan flörta på och skapar en film eller en animation utifrån den. Syftet med undervisningen är att eleverna ska lära sig ett funktionellt sätt att kommunicera, det vill säga kunna överföra sin önskan – att bjuda någon på fika – till en rad handlingar och uttryck som har förutsättningar att leda fram till det. Därför är jag som lärare aktiv: jag berömmar dem när de hittar bra sätt att uttrycka sig och kommer med förslag på uttryckssätt som de kan testa.

Läraren förtydligar att liknande övningar kan göras på både svenska, engelska och modersmål. Eftersom eleverna kan tycka att det är svårt att komma på något att prata om får de förbereda sig innan genom att komma på saker som de är nyfikna på hos varandra. Läraren menar att övningen är ett sätt att skapa förutsättningar för eleverna att vara aktiva och ta initiativ, men övar också förmågan att lyssna in den andra, ställa följdfrågor och turas om att prata. Det handlar också om att resonera om vilka frågor som anses som lämpliga eller inte

– vad ska man prata om på en träff? En färdighet som eleverna snabbt utvecklar är att identifiera ”isbergsuttalanden”.

Toppen på ett isberg är något en person säger och som kan föra samtalet vidare, om man bara kommer på rätt följdfrågor. Om jag berättar att jag var på bio i helgen kan du fråga vilken film, jag kan berätta om den och sedan pratar vi om otrohet – som var temat i filmen – för att sedan kanske komma in på våra egna tankar om ämnet. Att kunna få syn på isbergstopparna är en bra färdighet som också utvecklar förmågan att vara närvarande och en bra lyssnare.

Förmåga att kommunicera genom digitala kommunikationsverktyg gör det möjligt att uppleva friheten i att ta kontakt med andra och bemöta kontaktförsök. Att kunna kommunicera med vänner, familj och partner med hjälp av mobilen eller datorn kan bidra till självständighet och möjligheten att ha privata relationer. Ett sätt att underlätta kommunikation via sms kan vara att sammanställa förslag på saker som kan skrivas i ett meddelande till en kompis.

Att exempelvis kunna sms:a med personer som eleven inte träffar fysiskt i skolan eller på fritiden skulle kunna bredda dennes kontaktnät. I projektet ”Messa med symboler” deltog människor med olika typer av intellektuell funktionsnedsättning som påverkar förmågan att göra sig förstörd samt förmågan att förstå skriftlig kommunikation. De upplevde det som positivt att genom ”symbol-sms” få möjlighet att ta kontakt med människor som de inte kunnat kommunicera med tidigare. Möjligheten att använda bilder och symboler gav deltagarna tillgång till ett bredare språk och nya möjligheter

att göra sig förstådda, något som i projektet lyftes fram som självförtroendestärkande.¹²⁴

Genom arbete med digitala kommunikationsverktyg kan eleverna utforska hur sms och sociala medier kan användas för att främja sociala relationer, men också lära sig vikten av att visa respekt för varandra. I enlighet med det centrala innehållet i Svenska årskurs 7–9, ”Ansvarsfullt agerande vid kommunikation i digitala och andra medier och i olika sammanhang”, kan förståelse skapas för såväl möjligheter som gränser. I undervisningen kan man till exempel diskutera om det alltid är okej att skriva vad man tycker. Det kan även handla om hur eleverna kan veta vad den de chattar med känner och vad man får lägga upp, dela vidare och sprida.

Språket är avgörande för samspel och kontakter med andra, det är centralt för utvecklingen av en identitet och självkänsla. Att äga ett språk och kunna använda det är med andra ord en integrerad del av människans totala funktionssätt – avgörande för social, kognitiv och emotionell utveckling.¹²⁵

124. Buchholz och Mattson Müller (2010).

125. Rygvold (2001).

- **Känslor, hur de kan uttryckas och tolkas.** (Kommunikation årskurs 1–3, 4–6 och 7–9)
- **Tolka kommunikativa uttryck, till exempel kroppsspråk, tecken eller tal.** (Kommunikation årskurs 1–3, 4–6 och 7–9)
- **Kommunikation för olika syften. Lyssna, svara, fråga, berätta samt uttrycka önskemål och känslor.** (Svenska årskurs 1–3 och 4–6)
- **Ord, symboler, begrepp och kroppsspråk som används för att uttrycka känslor, kunskaper och åsikter.** (Svenska årskurs 1–3, motsvarande innehåll i 4–6 och 7–9)
- **Samtal om egna tankar och upplevelser.** (Engelska, årskurs 7–9)
- **Kommunikation om känslor. Hur känslor kan uttryckas, beskrivas och tolkas.** (Språk och kommunikation, gymnasiesärskolans individuella program)
- **Tolkning av olika kommunikativa uttryck.** (Språk och kommunikation, gymnasiesärskolans individuella program)

Utifrån dessa centrala innehåll ska undervisningen lyfta hur känslor uttrycks och hur man kan förstå hur någon annan känner. Sådana förmågor är grundläggande för ömsesidiga relationer.

I undervisningen kan eleverna få tillgång till ett språk för att beskriva känslor, upplevelser och önskningsar genom att tala om känslor, öva på att formulera sig och läsa skildringar av känslor. Förmågan att uttrycka sin vilja kan förstärka uppfattningen av den egna identiteten, självkänslan och ge

större möjlighet till självbestämmande. Det kan ge insikter om att det är möjligt att påverka sin tillvaro genom att agera utifrån den egna viljan och önskemålen, men också förståelse för att människor kan känna och vilja på olika sätt. Språket hjälper till att ordna tankar och känslor så att de går att dela med andra. Därför är det så viktigt att stödja barnets språkliga utveckling när det gäller känslomässiga och sociala ämnen.¹²⁶

Känslor kan utforskas med hjälp av bilder, film, drama, musik, dans och rörelse, men också genom att eleverna själva skriver dikter, berättelser eller dagbok. Eleverna kan öva på att uttrycka känslor med ord genom att författa egna kärleksdikter, undersöka låttexter eller jämföra uttryck för lust eller kärlek – liksom samtycke och gränsdragningar – på olika språk.

En lärare använder fotografier ur elevens vardag i skolan.

Vi tar mycket fotografier, när vi är på utflykt eller på skolgården. Bilderna tittar vi på tillsammans eller skriver berättelser utifrån. Vad var det som hände och hur kände du? Det skapar historia och tidsmedvetande, men det sätter också känslorna i ett sammanhang. Att använda ett fotografi är ett sätt att återuppleva känslorna och att ställa frågor till sitt inre. Hur känns det i kroppen att få höra något snällt av någon jag tycker om?

I nära relationer ställs ibland krav på att kunna kommunicera kring känsliga ämnen. Det kan handla om hur man vill använda kondom, att man vill göra slut eller hur man visar svartsjuka. Bildserier eller animationer kan vara ett sätt att utforska sådana situationer.

Samma lärare berättar vidare

I serier är det känslomässiga språket mer stiliserat och innehåller fler symboler som kan tolkas konkret – tårar betyder ledsen, rosor på kinden betyder att skämmas, hjärtan betyder kärlek. Vi använder seriebilder som handlar om att någon vill använda en kondom eller vill bli smekt över håret men inte vet hur den ska uttrycka sin önskan. Eleverna får komma på vad det kan stå i pratbubblorna. Det går att göra många alternativ utifrån samma bild och på så sätt utforska en lång rad olika sätt att säga att man vill något.

En annan lärare säger så här:

Tankebubblorna gör tankarna ”synliga”. Det går att se att två karaktärer kan tänka olika saker om samma situation, vilket inte är en självklarhet för alla elever. Det blir ett sätt att öva på perspektivskiften. Samma metod kan användas för att lära känna också de egna känslorna. Jag har situationer upptryckta på papper, som ett barn som frågar chans på en kompis. Eleverna får rita dit sig själva, genom att ge figuren samma hårfärg som de själva har. Ovanför finns det en tankekarta som kan fyllas med ord eller smileys. Hur känner jag mig i den här situationen?

126. Fleischer (2010).

Övningar som utforskar ja- och nej-känslor och hur dessa kan uttryckas och tolkas förekommer i sex- och samlevnadsundervisningen. I samtal om ja- och nej-känslor får eleverna förståelse för att det är skillnad på hur det känns i kroppen när man vill och när man inte vill något. Ja- och nej-signaler handlar om hur man kan uttrycka de känslorna, och förstå dem hos andra.

Förmågan att förstå och uttrycka den egna viljan – liksom att förstå andras signaler – är en förutsättning för ömsesidiga sexuella möten. Sedan 2018 anger den svenska sexualbrottslagstiftningen att sex ska vara frivilligt, annars är det olagligt. Lagen syftar till att tydliggöra att varje människa har en absolut rätt till personlig och sexuell integritet och sexuellt självbestämmande.¹²⁷ I samband med samtal om ja- och nej-känslor och kommunikation i nära relationer kan eleverna ges kunskap om lagstiftningen. En lärare berättar att hen börjat använda film i undervisningen för att föra samtal om samtycke, frivillighet och ömsesidighet:

Vi har tittat på en tecknad film som illustrerar samtycke – det kan vara ett svårt begrepp. Vad innebär det? Varför är det viktigt? Vad kan man göra om man är osäker på den andras känslor? Filmen har hjälpt mig lyfta att det alltid är viktigt att vara uppmärksam på hur andra känner. Men också att man alltid har rätt att ändra sig.

127. 6 kap. brottsbalken och prop. 2017/18:177.

Idrott, hälsa och motorik

OMFATTAR IDROTT OCH *hälsa* och *Motorik* i grundsärskolan och i gymnasiesärskolans nationella och individuella program.

Ämnesområdets koppling till jämställdhet, sexualitet och relationer

Fysiska aktiviteter och en hälsosam livsstil är grundläggande för människors välbefinnande.¹²⁸ Att lyfta fram olika aspekter av begreppet hälsa är en del av ämnet idrott och hälsa och i det arbetet kan könsmonster och identitet beröras. Ämnet kan bidra till en medvetenhet om till exempel identitetsskapande i idrottsutövande, reproduktion av traditionella könsmonster, psykiskt välbefinnande och kringliggande frågor som till exempel gäller kön och könsuttryck.

I syftesformulering i Idrott och hälsa i grundsärskolan står att undervisningen ska ”skapa tilltro till den egna förmågan”.¹²⁹ Idrott, lekar och rörelse som förknippas med känsla av lustfylldhet bidrar till att uppfylla detta och bidrar till att göra kroppen till en positiv del av den egna personen. Om kroppen förknippas med begränsningar behöver eleverna vägledning i att istället upptäcka möjligheter.

Inom idrott, hälsa och motorik finns det begränsande normer som undervisningen har potential att utmana. De begränsande normerna handlar bland annat om föreställningar om att flickor och pojkar betraktas som homogena grupper med könsspecifika egenskaper och intressen. Det handlar också om att de egenskaper som tillskrivs pojkar ofta premieras inom idrotten. Fysiska egenskaper som brukar förknippas med maskulinitet – styrka, uthållighet, snabbhet, spelförståelse, bollkontroll och ”att vilja” värderas ofta högre än egenskaper som brukar förknippas med

128. SKOLFS 2010:255.

129. *Ibid.*

femininitet, som rörlighet, koordination, expressivitet, estetik och reflektion.¹³⁰ Undervisningen kan utmana sådana föreställningar bland annat genom samtal om hur kön påverkar hur människor upplever sitt utseende, att mäns idrottande ges större utrymme i medier eller att en stor del av idrottandet görs i könsseparata sammanhang. Som lärare kan man fundera över de exempel man tar och hur representationen ser ut. Genom en variation av aktiviteter i undervisningen är möjligheterna större – att möta elevernas heterogenitet och därmed skapa mer jämställda villkor för idrottsundervisningen.

I läroplanen står det att skolan ska ge utrymme för eleverna att pröva och utveckla sin förmåga och sina intressen med samma möjligheter och på lika villkor oberoende av könstillhörighet.¹³¹ I en könsblandad undervisning inkluderas alla elever oavsett könsidentitet och könsuttryck. Ingen tvingas ingå i en grupp som inte stämmer överens med deras könsidentitet eller riskerar att bli ifrågasatt för val av grupp. Skolan måste vidare ta ställning till hur man ska underlätta transpersoners deltagande i undervisningen. Det kan till exempel handla om att ordna möjligheter till ombyte i ett eget omklädningsrum eller erbjuda separat simundervisning. Sådana beslut måste tas i dialog med den berörda eleven, i och med att behov och förutsättningar kan se olika ut för olika transpersoner. Vissa transpersoner som identifierar sig som killar och tjejer föredrar att byta om tillsammans med andra elever av samma kön. I många fall kan insatserna också handla om att skapa en trygg miljö i elevgruppen

130. Larsson (2016).

131. SKOLFS 2010:255.

generellt. Att till exempel föra samtal med eleverna om nakenhet, gränser och integritet kan vara till hjälp i trygghetsarbetet. Om kränkningar ändå förekommer kan närvaro av vuxna till exempel i omklädningsrummen vara nödvändig.

När det gäller inkluderande undervisning kan det också vara bra att fundera över om det i skolan kan finnas individer eller elevgrupper som tar mer plats än andra i undervisningen. Som lärare är det viktigt att inte överlämna ansvaret för detta till de elever som kan ha svårt för att ”ta plats” utan ha strategier för hur de elever som till exempel dominerar i en idrott kan övas i att lämna plats och inkludera sina klasskamrater, oavsett deras kön.¹³²

I samband med simundervisning kan ibland frågor om kroppsideal bli aktuella. En del elever kan till exempel inte vilja visa sig i badkläder inför sina klasskamrater. Det kan finnas många skäl till detta, det kan till exempel handla om rädsla för att bli kränkt. Ibland måste också skolan ta ställning till frågor som rör könsblandad simundervisning eller att simundervisning över huvud taget är problematisk eller otänkbar. Vilka möjligheter har skolan att lösa detta och på vilket sätt är det bäst att lösa det för att alla ska inkluderas? Det krävs, enligt skollagen, ”synnerliga skäl” för befrielse från obligatoriska inslag i undervisningen med skolplikt, vilket innebär mycket starka skäl och beslutet får endast avse enstaka tillfällen under ett läsår. Det är endast rektorn som kan bevilja befrielse från undervisning.¹³³

132. Skolinspektionen (2018).

133. 7 kap. 19 § skollagen.

Det centrala innehållets möjligheter

Nedan följer några exempel på skrivningar i det centrala innehållet som kan kopplas till kön, identitet, sexualitet och jämställdhet.

- **Lekar, danser och andra rörelseaktiviteter och deras regler.** (Motorik, årskurs 4–6 och 7–9)
- **Lekar, danser och idrotter och deras regler.** (Idrott och hälsa, årskurs 4–6)
- **Traditionella och moderna danser.** Rörelse och träningsprogram till musik. (Idrott och hälsa, årskurs 7–9)
- **Rörelse till musik och dans.** (Idrott och hälsa, gymnasiesärskolans nationella och individuella program)

Att dansa kan vara ett sätt att uttrycka rörelseglädje och utforska olika kroppsuttryck och rörelsemönster. I dans och lekar övas också lyhörddhet och samspel. I dansen kan glädje, frigörelse och gemenskap upplevas, fantasin få utlopp, samt förmågan till kroppsligt självbestämmande och en positiv kroppsuppfattning främjas. En lärare beskriver hur de samtalar om hur den fysiska och psykiska upplevelsen hänger samman:

Jag har berättat om de gladhormoner som tillverkas i kroppen när man rör på sig till musik. Vi brukar prata om hur musiken får oss att känna, vilka färger vi kommer att tänka på eller vad vi känner för att göra när vi hör vissa låtar. Vill de springa, hoppa, sova eller kramas? Kan de påverka sitt humör med musik och färg? Vilka

känslor känner vi när vi rör oss på olika sätt? Eleverna kan till exempel få peka på symboler för känslor som de tycker passar med olika slags musik. Det här är ju ett område som lämpar sig väl för ett ämnesövergripande samarbete, speciellt med ämnena bild och musik. Vid ett tillfälle fick eleverna lyssna på musik i hörlurar och röra sig till musiken. De andra skulle gissa om det var en glad, arg eller sorglig låt som spelades.

Att dansa tillsammans med någon övar också kroppskontakt, närhet och gränssättning, så länge det sker med respekt för varje elevs personliga sfär. En lärare beskriver hur vissa elever vill ”ha luft omkring sig”.

Det är viktigt att var och en vet att det alltid är de själva som bestämmer om de vill att någon är nära en eller inte, och att de har sätt som de kan kommunicera sin vilja på. Jag brukar försöka hitta övningar där man kan kombinera egna uppgifter med samarbete. Det kan vara att eleverna genom att lära sig olika danssteg, individuellt och i egen takt, samtidigt samlar poäng till sitt lag. Line dance är en bra dans på det sättet. Det viktiga är att alla får fatt på sin egen potential. Att kräva att alla ska kunna allt på precis samma sätt resulterar bara i att några upplever att de misslyckas.

I samband med rörelse och dans förekommer ibland pardans. Det ger möjligheter att utmana normer kring kroppskontakt och könsstereotypa kroppsrörelser, exempelvis kan alla elever få lära sig att både föra och följa. Ett sätt att utmana traditionella könsnormer är genom att sträva efter att eleverna ska dansa med varandra oavsett könstillhörighet.

I kursplanen för Motorik står det att ”kropp, känslor och sinnen samverkar i den motoriska utvecklingen, som i sin tur främjar självständigheten och hälsan”.¹³⁴ Genom olika aktiviteter – som vattenlek och naturupplevelser kan eleverna lära känna kroppen på olika sätt. Att kunna utföra medvetna och aktiva rörelser ökar förutsättningarna för självständighet och delaktighet, och kan bidra till en positiv kroppsupplevelse.

I undervisningen ska eleverna ges möjlighet att testa många olika slags aktiviteter. För ett barn som är begränsat i sin rörlighet kan det vara extra värdefullt att få utforska rörelseförändringar. Ett sätt att uppleva detta är till exempel när barn söker sig till att gunga, åka kana och karusell. Barn som ofta sitter stilla har färre erfarenheter av hur kroppen känns i olika situationer, av olika underlag och positioner, av att sträcka ut och krypa ihop. Undervisning som på olika sätt utforskar kroppens möjligheter kan också ge insikter om att exempelvis lukter, musik och rörelser kan vara källor till välbehag, och verktyg för att slappna av eller påverka sitt humör.

- **Samtal om upplevelser av olika fysiska aktiviteter.** (Motorik, årskurs 1–3 och Idrott och hälsa, årskurs 1–3 och 4–6)
- **Samtal om upplevelser av olika fysiska aktiviteter och träningsformer, kroppsuppfattning och självbild.** (Motorik, årskurs 4–6 och 7–9 och Idrott och hälsa, årskurs 7–9)

134. SKOLFS 2010:255.

Fysisk aktivitet, en god kroppsuppfattning och en positiv självbild är faktorer som påverkar människors välbefinnande. Men att göra åtskillnad mellan fysiska och psykiska upplevelser är inte meningsfullt för alla elever. Upplevelsen av varandet kan vara av ett mer holistiskt slag, där det psykiska och fysiska upplevs som ett helt. Att vara ute och gå i solen kanske helt enkelt ”känns bra”.

Genom att sätta ord på kroppsdelar, funktioner och känslor kan undervisningen bekräfta elevernas egna upplevelser och göra dem mer begripliga. För att underlätta förståelsen tar läraren idrottshallens stora aerobicsspeglar till hjälp.

Hur ser kroppen ut framifrån? Hur ser den ut ifrån sidan, eller bakifrån? Nära och långt ifrån? Vilka muskler används vid olika rörelser? Det är lättare att begripa kroppsliga funktioner om man sätter dem i relation till sin egen kropp, mycket lättare än att använda anatomiska bilder som visar muskler i genomskärning.

Läraren fortsätter att tala om att idrottslektionerna erbjuder många olika sätt att uppleva kroppen, som massage, bad och rytmik. Genom att föra samtal om hur det känns att använda kroppen utvecklas elevernas kroppsuppfattning och självkänedom.

Att skriva träningsdagbok kan uppmuntra till reflektion kring hur den fysiska aktiviteten upplevs. Dagboken kan utformas med inklustringsbara bilder på aktiviteter som eleven själv kan planera in, timstockar som visar hur länge aktiviteten ska pågå och utrymme för att rita, skriva eller klistra in bilder som illustrerar hur träningen kändes. Genom att arbeta med en träningsdagbok och hitta aktiviteter man trivs med kan identiteten i idrottsutövandet utvecklas. Det är också viktigt att eleven tillåts

ge uttryck för hur aktiviteten upplevdes. Detta kan eleven till exempel göra med olika känslosymboler.

Att uppleva sin egen kropp i relation till andra, genom exempelvis kroppskontakt och närhet, sätter fokus på var den egna kroppen slutar och någon annans börjar. En lärare berättar:

Det behöver inte vara fysisk kroppskontakt. Närhet kan upplevas genom att man delar en upplevelse, till exempel ligger på samma matta och lyssnar på musik. Eleverna kan också ligga på golvet, med armar och ben utsträckta, och lätt röra vid varandra med en fot mot en hand, ett finger mot en axel. Kropparna bildar ett nät på golvet. Vad händer om en person rör på sig?

En annan lärare använder sig av skicka vidareövningar för att utveckla samspel och lära eleverna att "hitta" vad som är deras egen kropp.

Vi sitter i smågrupper och håller varandra i hand. En elev börjar med en lätt tryckning. Den vars hand blir kramad ska skicka vidare rörelsen till nästa person. De kan också sitta på ett led. Om man själv får en lätt klapp på axeln ska man skicka vidare den till personen framför. Att göra det med slutna ögon är lite svårare. Den som inte vill eller kan skicka vidare en beröring kan istället använda ljud. En variant är att sitta i en ring, titta varandra i ögonen och skicka vidare blinkningar.

Det finns många sätt, också för de mindre rörliga eleverna, att utforska kroppsupplevelser och rörelse. Att ligga i en hängmatta eller en säck med frigolitkulor utforskar tyngd och form. Studsmattor och gungor är verktyg för att uppleva rörelseförändringar. Musik kan göra rörelser mer lustfyllda,

och dova bastoner känns på ett särskilt sätt i bröstet. Föremål som vibrerar kan läggas mot huden och ge speciella sensationer. Mjuka tyger, sträv väv, pärlband, spikmattor, sandkuddar, luften från en fläkt och känseldraperier känns på olika sätt mot huden. Balansbollar och balansplattor kan vara redskap för att öva balans och kropps kontroll och på så sätt lära känna kroppen.

- **Klädsel för olika aktiviteter** (Motorik, årskurs 1–3 och Idrott och hälsa, årskurs 1–3)
- **Klädsel för olika aktiviteter och betydelsen av omklädning och dusch.** (Idrott och hälsa, årskurs 4–6 och Motorik, årskurs 4–6 och 7–9)

Omklädningsrummet i skolan är en plats som kan uppfattas intim, där kropp och sexualitet är ämnen som kan aktualiseras. Elever kan jämföra sin egen kropp med andras och titta på varandra, eller inse att andra tittar på en själv. Detta kan väcka känslor av spänning och upplevas som roligt. Men att behöva byta om och duscha tillsammans kan också väcka känslor av obehag. För att försäkra sig om att alla elever känner sig trygga på skolan kan personalen behöva samtala med dem om deras upplevelser av omklädningen i samband med idrotten.

”Hur ska man kunna trivas med sin kropp om något så vardagligt som att tvätta sig upplevs besvärligt, pinsamt eller otryggt?” säger en lärare. ”Jag försöker förmedla en avslappnad attityd.”

När vi talar om hygien och att duscha efter gympan pratar vi också om känslan i huden, lukten av tvål och schampo och vad kroppsdelarna som man tvättar heter. Det skapar en helhetsbild och gör det lättare att vara närvarande i stunden. Vi har strukturscheman som illustrerar vilka hjälpmedel som behövs för att sköta hygien, hur ofta man behöver tvätta sig och hur man gör.

Att i samband med idrotten tala om varför man behöver duscha kan underlätta förståelsen eftersom det innebär att kunskapen ges i ett sammanhang och i rätt miljö. Hur en deodorant fungerar och att man behöver rena underkläder att ta på sig när man har tvättat sig är aktuellt i ett omklädningsrum på ett sätt som det inte är i ett klassrum.

Omsorg om den personliga hygien kräver ibland stöd av en assistent eller en familjemedlem. I sådana fall aktualiseras frågor om integritet.

Den omvårdnad som sker dagligen i form av toalettbesök, tandborstning och dusch är viktig, om den sker tillsammans med någon annan innebär den kroppskontakt och närhet. Det är viktigt att assistenten visar respekt för det som känns privat. Eleverna behöver också få veta att de har rätt att få vara ifred ibland. Det kan handla om rätten att få ha toadörren stängd, eller att andra måste knacka innan de kommer in på ens rum.

- **Hur individens val av idrotter och andra fysiska aktiviteter påverkas av olika faktorer, till exempel av kön.** (Idrott och hälsa, årskurs 7–9)

Förväntningar på elever utifrån kön påverkar valet av idrottsutövning. Det finns en mängd olika orsaker till vilken idrott eleverna väljer att sysselsätta sig med. Det kan handla om vilket utbud som finns där de bor, om de har råd med en viss idrott, vad de närmsta vännerna sysslar med, vilka traditioner som finns i familjen, fysiska förutsättningar och tidigare erfarenheter.¹³⁵ Eleverna ska i undervisningen få möjlighet att resonera om och reflektera över olika faktorer som påverkar idrotts- och motionsval och öka sin medvetenhet om individers och grupperns förutsättningar för att välja idrott.

Utifrån detta centrala innehåll kan föreställningar som säger att tjejer respektive killar bör vara intresserade av olika idrotter och fysiska aktiviteter problematiseras. Det går till exempel att diskutera könsnormer som kan finnas både kopplat till utseende och prestation.

I läroplanen står det att skolan ska ge utrymme för eleverna att pröva och utveckla sin förmåga och sina intressen oberoende av könstillhörighet.¹³⁶ Som lärare är det därför viktigt att bland annat fundera över hur representationen ser ut i de exempel man ger, eller bilder man visar.

Men medvetna och omedvetna antaganden om att tjejer och killar är olika, eller vill olika saker,

¹³⁵. Skolverket (2011a).

¹³⁶. SKOLFS 2010:255.

finns både hos vuxna och hos barn. En lärare berättar att killarna i klassen ofta tar avstånd från aktiviteter som de uppfattar som tjejiga.

Det är tråkigt, men det ger oss tillfälle att diskutera normer och attityder till olika aktiviteter. Varför är det inte lika många killar som tjejer som håller på med basket, ridning, dans och kampsport? Eller denna: För att bli bra på fotboll måste man vara stark, ha bra teknik och öva mycket. Precis samma sak gäller för balett. Ändå tycker många att fotboll är mer värt än balett. Varför då?

Inom idrotten förekommer ibland uttryck som till exempel ”tjejkast” eller liknande formuleringar som sätter samman dåliga eller oönskade beteenden med något kvinnligt. På samma sätt förekommer nedsättande ord och uttryck kopplade till en persons sexuella identitet exempelvis för att markera brist på maskulinitet. Ämnesområdet idrott och hälsa kan bidra med samtal om språkbruk inom idrotten och hur det kan kopplas till föreställningar om kön.¹³⁷

- **Kroppsideal inom idrotten och samhället i övrigt. Dopning och vilka lagar och regler som reglerar detta.** (Idrott och hälsa, årskurs 7–9)
- **Kroppsideal i media, bland ungdomar och inom idrotten.** (Idrott och hälsa, gymnasieskolornas individuella program)

137. Larsson (red.) (2010).

Både barn och vuxna möter idag ständigt information och tips på hur man ska komma i form till sommarsäsongen, klä sig rätt och träna för att bygga muskler. Förväntningarna på hur vi människor ska se ut och leva är svåra att leva upp till och riskerar att bidra till ett sänkt självförtroende, osäkerhet och en negativ kroppsupplevelse. Förväntningarna på hur vi människor ska se ut och leva är svåra att leva upp till och riskerar att bidra till ett sänkt självförtroende, osäkerhet och en negativ kropps- uppfattning. Ätstörningar och träningsberoende är till exempel relaterade till utseendeideal i samhället. Människor med funktionsnedsättningar osynliggörs generellt i medier och idealkroppar har mycket sällan synliga funktionsnedsättningar.¹³⁸

Det finns många utseende- och könsnormer som påverkar hur barn och ungdomar äter och tränar, men också hur de upplever sina kroppar. De flesta ungdomar under de tidiga tonåren blir mer negativa till sin kropp än vad de har haft förut.¹³⁹ En lärare menar att undervisningen kan bidra till att ge kunskaper om hur kroppen påverkas av bantning och hård träning och vad kroppen behöver i form av näring och energi, men också hjälpa eleverna att förstå varför det är viktigt att leva på ett sätt som får en att må bra.

Samtal om varför det är viktigt att ta hand om sig själv och sin kropp kopplas till samtal om att varje människa är viktig och värdefull. En stärkt självkänsla gör det lättare att ta kloka beslut om mat och hälsa, men kunskap om en hälsosam livsstil motiverar eleverna att bry sig om sig själva.

138. Statens medieråd (2019a).

139. Frisé, Holmqvist Gattario och Lunde (2014).

I anslutning till detta centrala innehåll kan eleverna få utforska hur mäns och kvinnors kroppar ser ut i reklam, resebroschyrer, inom idrotten och sociala medier. En lärare beskriver att eleverna har fått göra collage med bilder på kroppar och sedan samtala om vad som är gemensamt för de kroppar som visas i medier. Analyser och ifrågasättanden av kroppsideal idag och historiskt kan öka medvetenheten om att synsätt förändras över tid och göra det lättare att både förstå och stå emot den påverkan som människor utsätts för.

Elever med intellektuell funktionsnedsättning och/eller fysiska funktionsnedsättningar möts ofta av fördomar som rör utseende och sexualitet. Det kan handla om att bli behandlad på ett könlöst sätt och inte förväntas ha samma intresse för kärlek och

sex som elever utan funktionsnedsättningar.¹⁴⁰ En lärare resonerar:

Det kan också vara svårare att önska sig till exempel fina underkläder eller smink i present eftersom omgivningen förutsätter ett ointresse för utseende, alternativt ser på en som ett barn trots att man har blivit tonåring. För någon som ofta skymms bakom sin funktionsnedsättning kan det vara identitetsstärkande att få ”göra ålder” eller uttrycka sin personlighet genom frisyr och kläder. Det går att som lärare bekräfta att det kan vara roligt att känna sig fin, eller att vilja uttrycka sin identitet genom sitt utseende, och samtidigt ifrågasätta begränsande kroppsideal.

140. Barron (2004a) Löfgren-Mårtenson (2005a).

8

Naturorienterande ämnen

OMFATTAR NATURORIENTERANDE ämnen, *Matematik, Teknik, Naturkunskap, Verklighetsuppfattning* och *Natur och miljö* i grundskolornas och i gymnasieskolornas nationella och individuella program.

Ämnesområdets koppling till jämställdhet, sexualitet och relationer

De naturorienterande ämnena är tvärvetenskapliga och angränsar inte minst till de samhällsvetenskapliga. Möjligheter att diskutera och resonera kan hjälpa eleverna att lära känna inte bara sig själva utan också sin omvärld och främja deras möjlighet att delta i samhällsfrågor och förmåga att göra personliga val och ställningstaganden. Beslutsfattande i vardagsnära frågor kan exempelvis handla om att skydda sig från sexuellt överförbara infektioner, göra val som gäller kost och motion eller kunna avsluta en relation som inte får en att må bra.

Undervisningen har som mål att ge en helhetsbild av människans sexualitet, vilket formuleras i kommentarmaterialet för Naturorienterande ämnen på följande sätt.

Genom en helhetssyn där de fysiska och känslomässiga aspekterna av sexualiteten behandlas, avser kursplanen att öka elevernas möjligheter att känna trygghet i den egna kroppen och identiteten och samtidigt bidra till en förståelse för att sexualitet och samlevnadsformer kan se ut på olika sätt. Undervisningen ska förmedla vikten av att utifrån respekt för sina egna tankar och känslor även ta ansvar för andra i olika former av relationer. På så sätt kan eleverna förstå sig själva i förhållande till världen och utveckla motbilder mot till exempel stereotypa könsroller, odemokratiska förhållanden och inställningen att en familj måste bestå av mamma, pappa och barn.¹⁴¹

141. Skolverket (2011a).

Lust, kärlek, sexualitet och normer verkar i ett komplext samspel. De biologiska aspekterna på sexualiteten går inte att särskilja från frågor om identitet, jämställdhet, relationer och värdefrågor. Eftersom kroppen och sexualiteten existerar i ett sammanhang kan de inte förstås utan att undervisningen också omfattar samhället och de normer som omgärdar sexualiteten. Att belysa och utmana normer kan röra sig om hur sexualiteten kan uttryckas, med vem och när, reproduktion och familj. Det kan även handla om könsnormer och förväntningar på vad sexualiteten har för betydelse i ens liv. Normerna gäller också hur man ser på hierarkier mellan olika sexuella handlingar och hur en kille respektive en tjej förväntas se ut och agera i ett sexuellt sammanhang.¹⁴²

Alla människor föds med en sexualitet, men den kan uttryckas på olika sätt och se olika ut under olika perioder av livet. För vissa är sexualiteten en viktig och central del av livet, för andra inte.¹⁴³

Sexualiteten i barndomen och tonåren kan uttryckas i en vilja till närhet, lust att onanera och kanske ett sexuellt intresse för andra.¹⁴⁴ Det är vanligt att barn och ungdomar har frågor och funderingar om kroppen och sex. Frågorna kan handla om den egna kroppen och utvecklingen, liksom om sexuell praktik, njutning och lust. Många frågor är reaktioner på situationer i skolan, något de läst på en löpsedel, sexualiserade bilder, ord klottrade på skoltoaletten eller ett skämt som ett äldre syskon berättat. För att förstå och bearbeta de budskap och bilder som omger oss i samhället och på olika sätt

väcker tankar och känslor behöver eleverna tillgång till samtal och stödjande vuxna.

Information och undervisning om relationer och sexuell hälsa bör inledas tidigt, före den sexuella debuten.¹⁴⁵ Det handlar om att stärka individen i sin kunskap och handlingsberedskap inför eventuella framtida sexuella relationer. Sådan information gör inte barn mer sexuellt aktiva, myten om att skolans sex- och samlevnadsundervisning kan ”väcka den björn som sover” stämmer inte.¹⁴⁶ Det är istället viktigt att eleverna får kunskaper om sexualitet och relationer från skolan.¹⁴⁷ Med adekvata kunskaper är eleverna bättre rustade att till exempel se skillnad mellan verklighet och pornografi. De ges också förutsättningar att utveckla ett kritiskt förhållningssätt till frågor som rör sexualitet, kroppen och integritet.

Skolan ska enligt läroplanen aktivt och medvetet främja elevernas lika rättigheter och möjligheter.¹⁴⁸ En undervisning som främjar lika rättigheter och möjligheter oavsett kön, könsidentitet, könsuttryck och sexuell läggning behöver lyfta fram olika kroppar, identiteter och sexualiteter på ett icke-värderande och likvärdigt sätt, samtidigt ge möjlighet att samtala kring normer inom området – exempelvis skönhetsideal, kärlek och familjebildning liksom upplevda skillnader mellan pojkar och flickor. Normerna kan sättas i relation till människors rätt till den egna kroppen, till exempel rätten till abort, rätten att själv få välja partner och rätten till frihet från sexuellt våld.

142. Berg (2016); Magnusson (2016).

143. WHO Regional Office for Europe och BZgA (2010).

144. UNESCO (2018).

145. WHO Regional Office for Europe och BZgA (2010).

146. UNFPA, WHO och BZgA. (2015).

147. WHO Regional Office for Europe och BZgA (2010).

148. SKOLFS 2010:255.

Teknik

Ett av syftena med att eleverna studerar teknik är att göra den teknik som finns i samhället synlig, begriplig och användbar för alla människor. Normer om könsmonster gör att många kopplar samman män med tekniska färdigheter och intresse för teknik. Förväntningar kopplade till kön kan påverka framtida utbildnings- och yrkesval.¹⁴⁹ För att möta läroplanens krav¹⁵⁰ på att främja elevernas rättigheter och möjligheter, oberoende av könstillhörighet, kan undervisningen behöva fokusera särskilt på att uppmuntra och intressera flickorna, liksom att inte reproducera föreställningar om att alla pojkar och män är teknikintresserade.¹⁵¹

Ett sätt att motverka traditionella könsmonster är att uppmuntra alla elever att prova tekniska hjälpmedel utan att styras av förväntningar och normer. Ett annat sätt kan vara att lyfta fram att både de sysslor som traditionellt förknippas med män respektive kvinnor kräver teknisk kunskap, inom såväl textil- som bilindustrin, köket eller garaget. Både hushållsmaskiner och bormaskiner kräver färdighet och underhåll. Att kvinnor inte alltid anses vara tekniska handlar delvis om att den egenskapen sällan uppmärksammas hos kvinnor. Exempelvis kanske en kille kallas för teknisk medan en tjej kallas för pysslig, trots att de visar prov på samma förmåga.

När det kommer till jämställdhet, sexualitet och relationer är internet ett angeläget tekniskt område att uppehålla sig vid. En stor del av det sociala livet

idag sker över nätet, via exempelvis sociala medier eller onlinespel. Det ger möjligheter att träffa nya vänner och kanske hitta en relation. Internet ger också möjligheter att möta människor som delar ens intressen och erfarenheter, liksom möjligheter som att spela spel, se film, uttrycka sina åsikter, utforska specialintressen och lära sig mer om sina hobbyer. Barn och ungdomar som mår dåligt kan träffa likasinnade på internet och inse att de inte är ensamma om det som känns svårt. För personer med utvecklingsstörning kan internet ses som en frizon från omgivningens insyn i privatlivet.¹⁵²

Inom teknikämnet ska frågor om säkerhet vid teknikanvändning ingå i undervisningen.¹⁵³ Att diskutera personlig integritet kopplat till internet och digitalisering, kan vara ett sätt att lyfta frågan med eleverna. Att hitta en balans mellan risk- och friskperspektiv är värdefullt: samtalet behöver spegla möjligheter och fördelar likväl som risker kopplade till kränkningar och exponering på nätet. Hur den som är vuxen och den som är ung uppfattar nätets risker kan också skilja sig åt – när vuxna oroar sig för sexuell utsatthet på nätet, kan unga med utvecklingsstörning istället oro sig för besvikelser och oinfriade förhoppningar, som att inte träffa den partner de drömmer om.¹⁵⁴

Matematik

Sex- och samlevnadsfrågor kan integreras i matematikundervisningen, men matematikämnet utvecklar också i sig förmågor som stärker identiteten. Kunskap i matematik kan även göra det lättare

149. SOU 2010:51; SOU 2011:1; SOU 2014:6; SOU 2014:28; SOU 2014:81; SOU 2015:50

150. SKOLFS 2010:255.

151. Tellhed, Bäckström och Björklund (2017).

152. Löfgren-Mårtenson (2005b).

153. SKOLFS 2010:255.

154. Löfgren-Mårtenson (2005b).

att ta del av information som har med jämställdhet, sexualitet och relationer att göra. Uppgifter om kondom användning, skilsmässotal, föräldraledighet och attityder till lagstiftning uttrycks ofta i matematiska termer. För att kunna ta till sig viss information behöver eleverna hantera begrepp som *mer än, hälften av, vanligt förekommande, i större utsträckning än* och exempelvis *en majoritet av*.

Samarbete med andra ämnen kan ske genom undersökningar av statistik över samlevnadsformer eller siffror som kartlägger obetalt arbete i hemmet, men också genom att eleverna gör egna undersökningar av exempelvis hur eleverna på skolan mår. Att något uppmärksammas i medier – att det finns ungdomar som känner sig tvingade att ingå äktenskap, eller att ungdomar utsätts för sexuella trakasserier i idrottsföreningar – kan vara en ingång till ett ämnesövergripande projekt.

Läraren kan också välja att bygga sin undervisning kring frågeställningar som är relaterade till jämställdhet, sexualitet och relationer. Så här säger en lärare:

Att räkna äpplen är inte så stimulerande. Det är roligare och mer användbart att göra en budget för en otroligt billig och en extremt dyr dejt. En sådan övning kan omfatta att jämföra pris på matvaror, studera menyer på restauranger, ta reda på hur mycket billigare ett biobesök blir med en rabattcheck. Om man inte har råd, hur kan man spara pengar? Vem ska betala på dejten? Ett tips är att låta eleverna själva hämta fram de uppgifter de behöver genom att undersöka priser på nätet eller besöka teatern och fråga. Vid presentationen kan de använda sig av digital teknik.

Genom utbildningen ska eleverna utveckla en förståelse för hur olika uppfattningar om vad som är kvinnligt och manligt kan påverka människors möjligheter.¹⁵⁵ Skolan ska därigenom bidra till att eleverna utvecklar sin förmåga att kritiskt granska könsmonster och hur de kan begränsa människors livsval och livsvillkor.

Ett sätt att arbeta kan vara att granska hur könsmonster reproduceras i undervisningen. Det innebär bland annat att läraren funderar över de exempel man tar i undervisningen. En lärare berättar:

Innan tog jag exempel av gammal vana. Jag har fått upp ögonen för hur jag reproducerar normer, genom att så ofta ta exempel med heterosexuella par och kärnfamiljer som ska köpa hus och resa på semester. Det är en enkel sak att börja uppmärksamma fler människor, som två kvinnor som renoverar och behöver en budget för virket, eller en farfar och hans barnbarn som jämför telefonabonnemang som gör det möjligt att ringa till barnets pappa i Etiopien.

Det centrala innehållets möjligheter

- **Människokroppen och kroppsdelarnas namn och funktion.** (Verklighetsuppfattning, årskurs 4-6 och 7-9 och Naturorienterande ämnen årskurs 1-3 och 4-6, motsvarande innehåll i 7-9)
- **Människokroppens olika delar och deras funktioner.** (Natur och miljö, gymnasiesärskolans individuella program)

155. SKOLFS 2010:255.

Människokroppens organ och organsystem samt deras uppbyggnad och funktion. (Naturkunskap, gymnasiesärskolans nationella program)

Att lära sig hur kroppen fungerar underlättar förståelsen av den egna kroppen och andras kroppar och uppmuntrar nyfikenhet. Ord eller tecken för kroppsdelar gör att de blir möjliga att tala om. Ett sätt att konkretisera hur kroppen förändras genom livet är bilder som visar kroppen som bebis, barn, tonåring, vuxen och äldre.

I samhället betonas och förstärks ofta olikheter mellan mäns och kvinnors kroppar. Det bidrar till att skapa stereotypa bilder som gör det svårare för människor att vara nöjda med sina kroppar och utseenden. Ett normmedvetet arbetssätt kan innebära att synliggöra att människor kan se ut på olika sätt, utan att koppla skillnaderna till kön. Att till exempel fokusera på likheter mellan människors kroppar kan innebära att ge kunskap om att både mäns och kvinnors bröstkörtlar kan vara ömma under puberteten, att alla får en mörkare röst under puberteten liksom att alla kan få hår på benen, rumpen, könsorganen, magen, bröstet och i ansiktet. Så arbetar den här läraren:

Jag berättar att snippan och snoppen är lika på många sätt. Stånd kan både män och kvinnor få. Det innebär att könet blir större och känsligare. Allas kön växer i puberteten, och alla får köns-hår. Att alla blir köns mogna är också en likhet, även om det visar sig genom att tjejer får mens och killar sperma.

Kunskap om vad olika kroppsdelar heter underlättar för eleverna att tala om sin egen och andras kroppar, förklara om man har besvär med något och att ställa frågor. Att som lärare sätta ord på

bröst, blygdläppar, pung, slida och ollon är ett sätt att visa att de är betydelsefulla delar av kroppen som det är tillåtet att prata om.

Ett stöd är helfigurspeglar och planscher. När vi jobbar med kroppen har vi en plansch i fullstorlek som vi sätter på väggen eller rullar ut på golvet. Jag visar var olika kroppsdelar sitter och eleverna kan prata om var de olika delarna sitter.

Att lyfta fram generella likheter står inte i motsättning till att synliggöra individuella skillnader. ”Vi ser olika ut, vi fungerar olika – det handlar om att bli bekant med sin egen kropp och lära sig hur just den fungerar”, säger en lärare. Hon fortsätter:

Jag har till exempel haft elever i klassen som varit med om könsstympning. De barnen behöver hjälp att förstå vad som har hänt och att det finns hjälp att få. Vissa har besvär i samband med toalettbesök, menstruation eller sex, andra funderar över varför deras könsorgan ser annorlunda ut. Det finns också de som inte är säkra på vad som har gjorts med deras kroppar. Kanske har man smärtsamma minnen som man inte har fått stöd att bearbeta.

Att förmedla kunskap om att könsstympning är olagligt i Sverige och stora delar av världen, och att det är olagligt att ta med någon till ett annat land och genomföra ingreppet där, är en del av ett förebyggande arbete. Genom att berätta vad könsstympning är, att det ses som ett brott mot de mänskliga rättigheterna och varje persons rätt till sin egen kropp samt våga ställa frågor blir det lättare för elever att berätta vad de själva varit med om och om de exempelvis vet om att ett ingrepp planeras på en familjemedlem. Det kan också göra det lättare att själv ta

avstånd från sedvänjan och välja att inte genomföra könsstympning på egna barn i framtiden.

- **Pubertet och hur den inverkar på individen. Sexualitet, reproduktion, kärlek och olika slags relationer samt preventivmetoder.** (Verklighetsuppfattning årskurs 7–9, motsvarande innehåll i 4–6)
- **Pubertet och hur den inverkar på individen. Sexualitet, reproduktion och olika slags relationer.** (Naturorienterande ämnen, årskurs 4–6)
- **Människans pubertet, sexualitet och reproduktion.** Frågor om identitet, relationer, kärlek och ansvar. (Naturorienterande ämnen, årskurs 7–9)
- **Människors sexualitet, relationer och sexuella hälsa.** (Naturkunskap, gymnasiesärskolans nationella program)
- **Människors sexualitet, lust och relationer.** (Natur och miljö, gymnasiesärskolans individuella program)

Kunskap om pubertet och sexualitet är något som enligt det centrala innehållet ska återkomma genom skolgången. Innehållet vidgas och fördjupas genom årskurserna och uppvisar på så sätt en progression. Att ha kunskap om de kroppsliga förändringar som sker eller kommer att ske kan ge känslor av trygghet och göra förändringarna begripliga. Det är ett skäl till att ge den här undervisningen redan från de tidiga årskurserna.

Puberteten mottas på olika sätt av barn. Vissa välkomnar den nya kroppen medan andra känner

sig främmande inför den. I och med puberteten upplever en del att de på ett nytt sätt blir betraktade som blivande män och kvinnor. För vissa är det en positiv bekräftelse, andra känner sig obekväma och intvingade i en ny roll. Under den här tiden i livet kan det också bli extra tydligt om eleven känner sig obekväma med den kropp hen fötts i eller det kön som tilldelats barnet vid födseln.¹⁵⁶

Att börja bli vuxen kan också väcka både positiva och negativa tankar på framtiden. Dels kan eleverna se fram emot den ökade självständigheten, dels kan en kluvenhet uppstå inför att känslor och tankar inte alltid hänger samman. För vissa elever som lever i en hederskontext innebär inträdet i puberteten att det personliga handlingsutrymmet blir mindre och att begränsningar och regler blir hårdare gällande sexualitetsfrågor och hur man exempelvis får uppträda som kvinna eller man.¹⁵⁷ De eleverna behöver stöd i vilka rättigheter de har och i vissa fall hjälp att få dem tillgodosedda.

En undervisande lärare säger att eleverna kan förberedas på puberteten genom att få titta på bilder av kroppar med och utan hår, med och utan bröst, och genom att exempelvis få känna på bindor. ”Jag eftersträvar en förtrogenhet med – om än inte en förståelse för – puberteten. Förändringarna i den egna kroppen ska inte behöva upplevas som konstiga, farliga eller främmande, utan ska kunna integreras i den egna kroppsuppfattningen.” Hon fortsätter vidare ”enkla, konkreta och tydliga sätt att tala om kroppen gör det lättare att nå fram till alla elever om hur snippan och snoppen fungerar eller om vad mens, sperma eller onani är”.

156. Stockholms läns landsting (2018).

157. Baianstovu (2017).

Undervisning om hygien kan genomföras tillsammans med skolsköterskan. Det kan ge möjlighet till personliga samtal för den som behöver extra stöd. En arbetsterapeut berättar att det är kring den personliga hygien som flest ungdomar uttrycker att de vill nå en högre nivå av självbestämmande.

Det finns många små lösningar i vardagen som gör det möjligt att mer självständigt kunna sköta sin hygien. Det kan handla om rutiner. Kanske är man van att duscha om kvällarna men behöver i och med puberteten börja tvätta sig också på morgonen. Då behöver man en ny rutin för det, och undervisningen behöver vara konkret. Hur ofta ska man duscha? Hur används deodorant? När det gäller påklädning, dusch och hygien i samband med menstruation underlättar strukturscheman. Det viktiga är att ett strukturschema innehåller detaljer, som att plasten på tampongen måste tas bort innan man sätter in den, eller att man bara ska använda en binda åt gången. Sådana kan sitta uppe på alla skolans toaletter. Mobiltelefoner kan användas för att ställa återkommande larm som berättar när det är dags att byta mensskydd.

I samband med att onani tas upp i undervisningen kan läraren i undervisningen göra det tydligt att det är något som varje individ bestämmer över själv. Myter om onani, som att något kan ändras eller bli fel med kroppen om man gör det, behöver bemötas. Likaså kan det vara värdefullt att förmedla att onani är vanligt hos både män och kvinnor, att det kan vara ett sätt att lära känna sin kropp och att de flesta, men inte alla, gör det för att de tycker att det är skönt – själva eller tillsammans med någon. En lärare berättar:

Undervisning som förklarar och beskriver olika sätt att onanera kan synliggöra flera alternativa tekniker. Det ökar möjligheten att enskilda individer kan hitta en teknik som fungerar för dem. I samband med undervisning som berör onani aktualiseras samtal om på vilka platser det är tillåtet att onanera. Jag visar bilder på olika miljöer som eleverna känner till, som biblioteket, klassrummet och fritidsgården. Får man onanera här? Varför inte? Andra bilder visar ett rum hemma eller ett badrum med en dörr som går att stänga. Får man onanera här? Jag är tydlig med att själva onanin kan vara okej, men att platsen inte alltid är rätt.

Tydlighet i undervisningen kan även innebära att framhålla att faktumet att man *får* ha samlag när man fyller 15 år inte betyder att man *måste* ha samlag när man fyller 15 år. Att en sexuell situation kan innefatta en rad olika handlingar betyder inte att den *måste* innefatta alla de handlingarna.

Att i undervisningen få bekräftelse på att människor blir upphetsade av olika anledningar kan vara ett sätt att undvika missförstånd och göra att fler känner igen sig i beskrivningen av vad sexualiteten kan innebära i deras liv. En bred beskrivning av *varför* människor har sex kan omfatta inte bara njutning utan även reproduktion, vilja till närhet, tidsfördriv, att känna sig vuxen, uppleva avslappning eller att det är ett sätt att känna samhörighet.

Lust kan i klassrummet behandlas genom att eleverna får kunskap om kroppens funktioner och får resonera kring hur man kan uttrycka sexualitet, samt om de sociala regler och normer som möjliggör samspel på sexualitetens område.

En lärare berättar om en plansch de gjort som de kallat för ”Kroppen och sex”.

På den ritade vi en kropp och märkte ut känsliga ställen som bröstet, könsorganen, låren och öronen. Vi skrev en lista på saker som händer i kroppen på en person som är upphetsad, som *hjärtat slår snabbare, kroppen blir varmare, snippan blir fuktig och mer känslig, snoppen blir hård och mer känslig, känseln förstärks* och så vidare. Vi gick igenom alla ord. Vad betyder stånd? Vad är njutning? Sedan pratade vi om vad en person kan vilja göra när den känner lust, som att onanera eller kanske vara naken med någon annan. Vi satte ord på olika sexuella handlingar och gick igenom vad de innebär – men pratade också om att inte alla blir upphetsade, vill ha sex eller uppskattar beröring.

En viktig utgångspunkt i sex- och samlevnadsundervisningen är att utgå från elevernas funderingar och möta dem där de är.¹⁵⁸ Eleverna kan ha många frågor kring sex. Frågorna kan spänna över ett brett spektrum från förvånade funderingar kring om de egna föräldrarna har haft sex, till frågor om ord de hört eller sett, som *porr*, *analsex*, *dildo* och *stånd*. Många som hör ordet sex tänker på samlag. I undervisningen är det värdefullt att vidga bilden av vad människor brukar göra tillsammans, dels för att möta elevernas intresse och erfarenhetsnivå, dels för att visa att det är möjligt att vara intresserad av vissa handlingar men välja bort andra.

Forskaren Löfgren-Mårtenson lyfter fram att det finns ett antal faktorer som kan förklara varför ungdomar med utvecklingsstörning inte har samlag i samma utsträckning som andra. Sådana kan vara grad och art av funktionsnedsättning och känslomässig mognad, men även begränsade möjligheter

till privata sfärer, brist på tid och transportmöjligheter samt omgivningens restriktiva hållning.¹⁵⁹ Även om det inte leder fram till samlag får många unga med utvecklingsstörning stegvisa erfarenheter av flört, kramar, kyssar och smek. ”De som har förutsättningar och möjligheter att reflektera kring sina sexuella upplevelser och erfarenheter, har oftast en mycket positiv syn på sin sexualitet.”¹⁶⁰ Eftersom det finns elever som inte kommer att vilja, kunna eller få möjlighet att ha samlag med någon är det viktigt att synliggöra närhet, kyssar och kramar. Så här säger en lärare:

För att förklara sexuella handlingar brukar jag använda dockor. Med dem kan jag visa olika sätt att sitta, stå och ligga. Det är lätt att skifta mellan samkönade och olikkönade dockpar, men också att visa att människor kan vilja kramas med varandra med kläderna på. Mest av allt pratar jag om kyssar och hångel. Det är den aktivitet flest elever verkar nyfikna på och som de vill veta mer om.

Samma lärare beskriver hur dockorna kan användas för att spela upp rollspel som utforskar gränser och ömsesidighet.

Jag brukar sätta dockorna bredvid varandra och fråga eleverna vad de tror att dockorna tänker och känner. Vi hittar på en berättelse om dem tillsammans. Sedan lägger jag den ena dockans arm på den andra dockans ben. Vad tror ni att de känner och tänker nu? På det sättet kan vi utforska olika sätt att vara nära, men också ömsesidighet och vilka tankar och känslor som visar att relationen är bra och respektfull.

158. Skolinspektionen (2018).

159. Löfgren-Mårtenson (2005a).

160. *Ibid.*

Ett ord som flera lärare återkommer till och som även nämns i det centrala innehållet är ordet *ansvar*. Vad innebär ansvar i en relation? Hur kan man ta ansvar för sin sexualitet?

Vissa elever är rädda för att göra fel. De har fått höra att de inte får göra på vissa sätt men är osäkra på om de har förstått vad som egentligen gäller. Det står ibland i vägen för deras möjligheter att utforska sexualiteten. Kanske längtar de efter närhet, men får bara höra förmaningar från vuxna om att de kan råka illa ut eller råka göra någon annan illa. Vi testar med dockorna. Vad är okej nu? Är det rätt eller fel att försöka krama någon som är arg på en? Vad kan man göra istället? Är det okej att tjata till sig kyssar? Måste man ligga med någon bara för att man är ihop? Vi spelar upp situationer som jag tror att de skulle kunna hamna i för att de ska få möjlighet att testa sina tankar och hitta alternativa tillvägagångssätt.

Under ett studiebesök på ungdomsmottagningen

kan eleverna få veta hur ett besök där går till och vad som händer under en undersökning eller ett samtal. Att ha varit där på besök kan göra det lättare och tryggare att gå dit igen. Att se till att fler pojkar och unga män hittar till ungdomsmottagningen är en jämställdhetsfråga. Det skulle kunna innebära att ansvaret för den sexuella hälsan delas mer lika mellan könen, men också att män i större utsträckning får tillgång till samtalsstöd.

- **Puberteten och hur den inverkar på individen. Sexualitet, reproduktion, kärlek och olika slags relationer samt preventivmetoder.** (Verklighetsuppfattning årskurs 7–9, motsvarande innehåll i 4–6)
- **Preventivmetoder och sexuellt överförbara sjukdomar.** (Naturorienterande ämnen, årskurs 7–9)
- **Människors sexualitet, relationer och sexuella hälsa.** (Naturkunskap, gymnasieskolornas nationella program)
- **Hygien och hälsovård, till exempel smittspridning.** (Natur och miljö, gymnasieskolornas individuella program)

Folkhälsomyndigheten konstaterar att skolan är en central arena för att vidareutveckla det främjande och förebyggande arbetet med sexuell och reproduktiv hälsa.¹⁶¹ Med sexuell hälsa menas till exempel säkrare sex, preventivmedel och sexuellt överförbara infektioner. Kunskap som eleverna behöver få är exempelvis vilka de överförbara infektionerna är, hur de överförs och hur man skyddar sig själv och sin partner. Även kunskap om varför testning är viktig efter oskyddat sex, var de kan testa sig och hur en undersökning och behandling går till är värdefull för eleverna – liksom kunskap om vad en abort är. En lärare berättar att frågor om fosterdiagnostik och funderingar kring att människor väljer abort när fostret kan ha exempelvis Downs syndrom kan dyka upp. ”Det är frågor som behöver tas på allvar. Fosterdiagnostik kan väcka existentiella

161. Folkhälsomyndigheten (2017).

tankar som är svåra för eleverna. De behöver få sätta ord på sina tankar och känslor.”

Eftersom sex med en annan person inte alltid är ett möjligt eller önskat alternativ för alla, är det viktigt att belysa alternativ som exempelvis kramar, närhet eller onani.¹⁶² Genom att fundera på hur preventivmedel och sexuellt överförbara infektioner behandlas rent språkligt, kan man undvika att förstärka föreställningar om att alla kommer att vilja eller kunna ha samlag.

En lärare rekommenderar att titta på preventivmedel i klassrummet, som p-pillerkartor och kondomer, men också om sätt att göra kunskap om sexuellt överförbara infektioner lätt att förstå.

När behövs ett preventivmedel? Hur väljer man vilket man vill använda? Eftersom p-piller är svåra att komma ihåg kan det vara bättre med en metod som spiral eller p-stav. Ett sätt att ge undervisning om sexuellt överförbara sjukdomar är genom att använda bilder på kroppar. På dem kan man visa var det finns slemhinnor. Ett annat är att använda dockor. Dockorna gör det lättare att förklara skillnaden mellan att ha kläder på sig och vara naken och vilka kroppsdelar som måste vara i kontakt med varandra för att en sådan infektion ska kunna överföras.

Olika sätt att prata om ordet *ansvar* lyfts fram av lärare. Det kan handla om att betona vikten av att undersöka sig eftersom man inte alltid ser eller känner att man har en infektion, att undersöka olika sätt att prata om preventivmedel med en partner och att stärka elevernas självförtroende: att skydda sig är ett sätt att ta hand om sig själv och den man är tillsammans med.

162. Lukkerz (2014).

Varför har inte människor kondom oftare? När vi pratar om preventivmedel kan det komma fram föreställningar om att kondomer gör att sexet inte känns, att det går att se på en person om den har en sexuellt överförbar infektion eller idéer om att tjejer inte kan bli gravida när de har mens. Samtal om ansvar och skydd blottlägger ofta föreställningar som är tydligt relaterade till kön.

Testning, behandling och öppenhet kring sexuellt överförbara infektioner omgärdas av normer. Brisande kunskap och egna eller andras förväntningar påverkar förmågan att skydda sig och sin partner.¹⁶³ En lärare tillägger:

Slarvandet med kondom handlar mycket om att det är svårt att komma ihåg dem och att det ibland känns pinsamt att plocka fram dem. Vi har pratat om att både tjejer och killar har ansvar för att skydda sig, och det finns ju många normer om vem som ska ta fram kondomen och vad man tycker om någon som har kondomer med sig.

En lärare berättar att eleverna har fått göra kondominstruktioner i bildundervisningen.

Uppgiften var att göra en serie instruktioner steg-för-steg som innefattade följande: Var kan man köpa en kondom? Var ska man förvara den? När behöver man en kondom? Hur öppnar man förpackningen? Hur används den? På mina lektioner tog vi fram en annan strategi för att skydda sig: vi försökte komma på saker som personer kan göra tillsammans utan risk för sexuellt överförbara infektioner eller graviditeter, som att kramas och chatta.

163. Folkhälsomyndigheten (2017).

Slidkransen

Begreppet mödomshinna är problematiskt och missvisande, och ordet ersätts alltmer av ordet slidkrans. ”Mödomshinnan” är egentligen inte en hinna utan en öppning där slidans yttre del övergår i den inre delen av slidan. Öppningen kan ha en oregelbunden form och öppningens kant kan vara lite veckig eller flikig. Hur öppningen ser ut skiljer sig åt. Den påverkas dock inte om man rider, sportar, använder tampong eller gör en gynekologisk undersökning. Inte heller ett slidsamlag brukar förändra öppningen till den inre delen av slidan.¹⁶⁴ Det går inte att med medicinska undersökningar avgöra om en kvinna har haft vaginalt samlag eller inte.¹⁶⁵

En undersökning visar att var femte elev gör kopplingar mellan oskuld, mödomshinna och kvinnlig värdighet.¹⁶⁶ Det visar att det finns anledning att resonera kring hur kvinnors sexualitet på olika sätt kontrolleras i samhället och ge kunskap om slidkransen. Att det inte syns på en kvinna om hon har haft samlag med någon och att det inte är meningen att sex ska göra ont, kan vara kunskap eleverna behöver få. Information om att det finns en stor bredd av sexuella handlingar att välja mellan kan utmana generella tankar om heterosexuella slidsamlag som det mest ”riktiga” sexet. Det kan göra det möjligt för eleverna att välja friare och att

i lägre utsträckning förhålla sig till exempelvis förväntningar på att vara eller bli av med sin oskuld. Sådan kunskap ligger till grund för fördjupade samtal om hur kvinnors sexualitet på olika sätt kontrolleras i samhället, vad föreställningar om just oskuld rymmer och mäns och kvinnors olika handlingsutrymme. När biologiska fakta skiljs från föreställningar som bygger på tradition och normer blir det lättare att få syn på de ojämlika strukturer som begränsar mäns och kvinnors sexuella handlingsutrymme på olika sätt, något som kan vara särskilt tydligt när föreställningar om heder och kön kopplas samman.

En del kvinnor känner oro för att inte blöda vid det första vaginala samlaget då en blödning förväntas bevisa att de inte har haft sex tidigare. De undersökningar som finns visar att de flesta inte blöder vid detta tillfälle.¹⁶⁷ Dessa förväntningar och krav riskerar att leda till att en del kvinnor känner sig tvungna att iscensätta blödningar, utsätts för kirurgiska ingrepp för att skapa en hinna eller känner sig pressade att få oskultsintyg utfärdade. Oskultskontroller och oskultsintyg är inte tillåtna att utföra enligt svensk lagstiftning¹⁶⁸ Det är handlingar som upprätthåller myten om mödomshinnan, en myt som kan leda till allvarliga konsekvenser för flickor och kvinnor.

164. Christiansson och Eriksson (2004).

165. Socialstyrelsen (2018).

166. Nationellt centrum för kvinnofrid (2011).

167. Essén (2004).

168. Socialstyrelsen (2018).

- **Säkerhet vid teknikanvändning, till exempel när man hanterar elektricitet och använder olika tjänster via internet.** (Teknik årskurs 1–3 och 4–6)
- **Säkerhet vid teknikanvändning, till exempel vid överföring av information i digitala miljöer.** (Teknik, årskurs 7–9)
- **Teknik i vardagen, till exempel telefon, dörr och steg.** (Natur och miljö, gymnasieskolornas individuella program)

Kommunikationsteknologi och internet är ofta en del av elevernas vardag, och kanske ett verktyg för att utforska sin sexualitet. På nätet via dator eller telefon, kan man bli kär, skicka meddelanden och titta på bilder. Där finns kunskap om kroppen, sexualitet och relationer, men också sexuellt material i form av reklamannonser eller pornografi.

För att alla i klassen ska känna sig delaktiga kan läraren behöva förklara vad internet, en community och en chatt är för något, hur sociala medier fungerar och visa exempel på sajter som är populära.

Att flörta, dejta och ha relationer på internet är vanligt. Nätet ger möjlighet till delaktighet med andra och man behöver inte berätta om sin funktionsnedsättning. Språket på nätet innebär också fördelar, till exempel märks inte svårigheter att skriva och stava på samma sätt och symboler och emojis kan ersätta längre ordrika utlägg och beskrivningar.¹⁶⁹

Samtidigt kan det lätt uppstå missförstånd på internet, och det kan vara svårt att veta vad den

andra personen känner, tänker och vill på riktigt. En del ungdomar kan ha svårt att föreställa sig att någon skulle ljuga och i så fall varför. Det kan därför vara relevant att prata om vilka motiv andra personer kan ha och på vilka sätt man själv kan råka illa ut – men också vad som inte är okej att göra mot andra. Det är viktigt att eleverna får information om vem de ska prata med om de är med om något som inte känns bra.¹⁷⁰

En lärare berättar att det ibland uppdrags konflikter kring något som har utspelat sig på nätet.

Det har hänt att vi har skrivit ut sidor från Facebook och gått igenom konversationer. Vad är det som har hänt här? I samband med det pratade vi om rykten och att handlingsutrymmet ser olika ut för killar och tjejer. Det finns alltid ett ”just nu” på nätet – ett klipp som sprids eller en länk som delas. Det är sådant som eleverna har koll på och är intresserade av, och kan därför vara en bra utgångspunkt för undervisningen.

Kommentarmaterialet till grundsärskolans kurs Naturorienterande ämnen uppmärksammar att ”eleverna behöver kunna värna om sin egen och andras integritet genom att till exempel inte lämna ut uppgifter som kan komma att missbrukas av andra människor”.¹⁷¹ Internet kan för unga idag vara en lika självklar plats att umgås på med sina kompisar som fritidsgården. Det är därför svårt att förbjuda ungdomar att berätta personliga saker om sig själva på nätet. En lärare berättar att hon tillsammans med eleverna har formulerat regler som kan vara bra att följa på nätet och satt upp dem vid

169. Löfgren-Mårtensson (2016); Folkhälsomyndigheten (2020d).

170. Statens medieråd (2019b).

171. Skolverket (2011a).

datorerna i datasalen. De har talat om i vilka forum man kan dela med sig av privat information och hur man kan göra om man vill träffa någon som man lärt känna på nätet.

Eleverna behöver kunskap om hur tekniken fungerar: att det går att spara sådant som visas på en webbkamera och att man inte kan "ta tillbaka" en bild om den har spridits digitalt. Sådana samtal handlar i grunden om respekt och ömsesidighet: att det är viktigt att man är schyssta mot varandra. Även om det kan vara bra att själv ha ett "risktänkande" och undvika att utsätta sig för riskfyllda situationer är det viktigt att vara tydlig med att det är personen som sprider bilder utan tillåtelse, utnyttjar någon eller skriver kränkande kommentarer som är den som gör fel.

Samma lärare berättar att hon brukar göra en plus- och minuslista på tavlan, och att hon är noga med att det negativa inte tar över.

Eleverna får säga vad de tycker är bra och sedan skriver jag det på tavlan. Att lyfta fram det positiva är viktigt, många av eleverna känner sig fria och självständiga på nätet. Det kan också uppmuntra dem som ännu inte vågat testa. Där finns möjligheter att ha relationer och kanske känna sig mer vuxen än de tillåts göra i andra sammanhang. På ett annat ställe skriver vi saker som kan vara jobbiga på nätet. Det kan vara mobbning, att hamna på sidor de inte vill besöka eller att bli kontaktad av personer som de inte vill ha kontakt med. Vi samarbetade med svenska där eleverna fick skriva berättelser om hur man kan hantera knepiga situationer.

Läraren berättar att en negativ sak som eleverna nämner är att de känner att deras föräldrar övervakar och kontrollerar vad de gör på internet. Att det kan vara svårt att få ha ett privatliv, även på nätet, lyfts fram också av forskaren Löfgren-Mårtensson.¹⁷²

172. Lotta Löfgren-Mårtensson medverkade i Utbildningsradions program *En timme om sexualundervisning i särskolan* 2013.

9

Samhällsorienterande ämnen

OMFATTAR SAMHÄLLSKUNSKAP, Religionskunskap, Historia, Samhällsorienterande ämnen, Vardagsaktiviteter och Individ och samhälle i grundsärskolans och i gymnasiesärskolans nationella och individuella program.

Ämnesområdets koppling till jämställdhet, sexualitet och relationer

Människor har i alla tider och i alla samhällen försökt förstå och förklara sina levnadsvillkor och de sociala sammanhang som de ingår i, något som har kommit till uttryck i till exempel historieskrivning, religionsutövning och samhällskunskap. I undervisningen ska eleverna ges möjlighet att utveckla kunskaper om frågor som berör normer, makt, demokrati, sexualitet, jämställdhet och de mänskliga rättigheterna. I undervisningen ryms samtal om identitet, grupptillhörighet, livsfrågor och etik. Intressanta frågeställningar att samtala om kan vara hur en bra kompis är eller en bra förälder, skillnad på bra och dålig ensamhet, vad som är bra för en själv, hur man visar respekt för andra och vad som menas med ömsesidiga relationer.

Samhällskunskap

Det finns många möjligheter att studera hur normer kring kön, sexualitet och relationer påverkar människors levnadsvillkor. Eleverna kan fundera på hur lagar i samhället påverkar individers tillvaro, som borttagandet av kravet på sterilisering vid könsbekräftande behandling eller införandet av en könsneutral sambolag och äktenskapslagstiftning. Eleverna kan också utforska begreppet familj och olika sätt att bilda familj på. Det kan ske genom samtal om hur den egna familjen ser ut, drömmar om familjen i framtiden och diskussioner utifrån hur samlevnadsformer framställs i tv-serier och böcker.

Underlaget för att undersöka kvinnors och mäns handlingsutrymme i samhället är stort. Eleverna kan utforska frågeställningar som behandlar hur kvinnor och män framställs i nyhetssändningar, dokusåpor, bloggar, reklam och filmer. Det kan omfatta både vilka egenskaper de tilldelas, hur de är klädda samt hur representationen skiljer sig i till exempel sportsliga och kulturella sammanhang.

Jämställdhet och jämlikhet är begrepp som undervisningen ska skapa förståelse för, inte minst utifrån arbetet med att motverka könsmonster som begränsar elevernas lärande, val och utveckling.¹⁷³ Det kan ske genom att identifiera exempel på jämställdhet, som att kvinnor och män får lika mycket i lön, hjälper till lika mycket med städningen och pratar ungefär lika mycket på lektionerna. Normer kring kön kan utmanas genom att belysa likheter mellan män och kvinnor: hur de vill leva sina liv, vad de gör på fritiden, vilka mål och drömmar de har. Att lyfta fram likheter utmanar stereotypa föreställningar om att män och kvinnor förväntas vara varandras motsatser.

Religionskunskap

Religion och livsåskådning kan påverka människors sätt att tänka, känna och handla. Religionen kan vara vägledande på ett personligt plan, men också tongivande i det samhälle eller den grupp man tillhör. Att arbeta med hur jämställdhet, sexualitet och könsmonster gestaltas i olika religioner och livsåskådningar kan ge eleverna en chans att utmana föreställningar, utvecklas och växa som individer.

Eleverna kan i undervisningen få undersöka hur man utifrån olika religioners perspektiv

kan se på lust, könsmonster, familjebildning och sexuella relationer. De kan på så sätt öva förmågan att reflektera kring sin egen identitet och hur de själva förhåller sig till olika livsfrågor, men också få förståelse för att människor med olika religion och livsåskådning kan ha olika uppfattningar och sätt att argumentera för dessa. Att få insyn i andras sätt att tänka kan bidra till att eleverna utvecklar en ökad respekt och förståelse för andra människors val och sätt att leva.¹⁷⁴ I undervisningen kan likheter och skillnader som finns inom en religions olika inriktningar eller mellan olika religioner och livsåskådningar när det gäller synen på kön, könsmonster, relationer, sexualitet och jämställdhet lyftas. En lärare säger att:

Ett exempel på ett normkritiskt förhållningssätt är att arbeta med religionernas generella syn på kärlek, lust och familj – snarare än att lyfta fram religionernas syn på till exempel homosexualitet som en isolerad fråga.

I klassiska beskrivningar av religiösa traditioner ligger fokus ofta på mäns religionsutövning och på vad som sker i det offentliga rummet. Att undersöka hur religionen kan praktiseras i hemmet och privatlivet kan ge ett ökat utrymme för kvinnors religiositet, både historiskt och i samtiden.¹⁷⁵ I undervisningen kan läraren också visa på historiska förändringar, som att det idag är tillåtet för kvinnor att vara präster i Svenska kyrkan och att vi har en könsneutral äktenskapslagstiftning.

173. SKOLFS 2010:255.

174. Sorbring, Andersson och Molin (red.) (2014); Mitchell och Ashing (2017).

175. Skolverket (2017b).

Traditionella könsmonster upprätthålls i olika utsträckning i olika samhällen, kulturer och grupper vilket kan begränsa kvinnors rättigheter. Det kan också innebära en konservativ sexualmoral och en nedsättande syn på samkönade relationer.¹⁷⁶ Ibland kan sådana förhållningssätt associeras med religionsåskådningar. Undervisningen i religionskunskap ska belysa dessa tankar utifrån mänskliga rättigheter, jämställdhet och alla människors lika

176. Geels och Roos, Lena (red) (2010).

värde, liksom samhällets lagstadgade syn på kön, sexualitet och relationer. I vissa fall kolliderar lagstiftningen med socialt, religiöst eller kulturellt oliktankande, vilket kan vara fallet i exempelvis kontexter där hedersnormer är starka.¹⁷⁷ Ibland osynliggörs att begränsande och konservativa föreställningar finns också i mer sekulära sammanhang. Ett sätt att undvika det är att föra samtal om livsfrågor i såväl sekulära som religiösa samhällen och

177. Skolverket (2018).

grupper. Arbetet kan också innebära att visa på att det inom ett och samma samhälle finns en mängd olika synsätt. Ett annat sätt är att belysa och problematisera föreställningar om att sekulära samhällen per automatik är mer jämställda och öppna än mer religiösa samhällen.

När eleverna arbetar med olika tolkningsmöjligheter av frågor som rör kön och sexualitet får de möjlighet att möta förklaringsmodeller som de inte är vana vid. För en del barn och ungdomar kan detta vara en del i att arbeta preventivt med bland annat frågor som rör hedersrelaterad problematik. Att ta upp de problem som har visat sig finnas i en del religiösa sammanhang kan möjliggöra samtal om till exempel sexuella övergrepp och hedersrelaterat våld och förtryck.

Historia

Att sätta in samtidens tankar om kärlek, sexualitet, kön, jämställdhet och relationer i ett historiskt perspektiv kan göra dem lättare att förstå. Synen på dessa tankar har förändrats mycket under åren och även de normer som råder idag är under förändring.

I ämnet ingår kunskaper om människors levnadsvillkor idag och i förfluten tid.¹⁷⁸ Undervisningen kan belysa strukturer av över- och underordning mellan människor och grupper men också de krafter som har skapat förändring. Ett historiskt perspektiv kan exempelvis lyfta fram aktivister, lagändringar, politiska beslut och skeenden som har varit viktiga i arbetet för mänskliga rättigheter. Det kan vara kampen för kvinnlig rösträtt i Sverige eller hbtq-aktivism runt om i världen. En förståelse

178. SKOLFS 2010:255.

för att normer och strukturer kan förändras kan ge eleverna förståelse om att de själva kan göra avtryck i nutiden och förändra sin och andras situation. En lärare berättar om det arbetet:

Jag brukar ta lagen mot barnaga som ett exempel. När lagen kom mötte den motstånd. Idag är i princip alla i Sverige eniga om att det inte är okej att slå barn. I klassen jobbar vi med hur synsätt i samhället, idag och historiskt, har gjort att till exempel män, heterosexuella, vita personer och människor utan funktionsnedsättningar på olika sätt har fått fördelar. Eleverna får svara på fyra frågor: Hur var det förut? Hur är det idag? Hur vill jag att det ska vara i framtiden? Vad kan jag göra för att det ska bli som jag önskar?

Geografi

Sexualsyn och könsnormer kan påverka människors levnadsvillkor i världen. Befolkningsfrågor och mäns och kvinnors arbets- och livsvillkor på olika platser i världen kan kopplas till jämlikhet, jämställdhet och mänskliga rättigheter. Spridningen av hiv i världen kan exempelvis studeras utifrån ett könsperspektiv.¹⁷⁹ Tillgången till kunskap och möjligheten att få vård och mediciner kan se olika ut för män och kvinnor eftersom kvinnor ofta är fattigare, lever på landsbygden och har lägre läs- och skrivkunnighet. Kvinnors sexualitet kan också vara utsatt för en kontroll som påverkar deras handlingsmöjligheter. Även stigmat kring att leva med hiv kan se olika ut för män och kvinnor.

179. UNAIDS (2019).

Det centrala innehållets möjligheter

- **Livsfrågor med betydelse för eleven, till exempel gott och ont, rätt och orätt, kamratskap, könsroller, jämställdhet och relationer.** (Samhällsorienterande ämnen årskurs 4–6, motsvarande innehåll i Vardagsaktiviteter årskurs 1–3, 4–6 och 7–9)
- **Livsfrågor som är betydelsefulla för eleven. Identitet och identitetsskapande i relation till kön, sexualitet och livsstil.** (Samhällsorienterande ämnen, årskurs 7–9)
- **Etiska frågor och livsfrågor med betydelse för eleven, till exempel droger och jämställdhet.** Livsfrågor i samband med födelse, liv och död. (Individ och samhälle, gymnasiesärskolans individuella program)
- **Existentiella frågor av betydelse för eleverna. Livsfrågor i anslutning till födelse, liv och död.** (Religionskunskap, gymnasiesärskolans nationella program)

Utifrån dessa centrala innehåll kan undervisningen främja elevernas förmåga att resonera om livsfrågor, identitet och etik och att använda kunskaperna för att förstå omvärlden och själv utvecklas som människa.¹⁸⁰ I kommentarmaterialet till de samhällsorienterande ämnena står det att:

180. Skolverket (2011a).

Det handlar om identitetsskapande för individen själv, men också för individen som en del i olika grupper och i samhället. Genom att ta upp frågor kring vad identitet är, individens olika identiteter och faktorer som kan påverka individens identitetsskapande bidrar undervisningen till att öka elevernas kunskaper om och förståelse för hur vi socialiseras och formas som individer.¹⁸¹

Funderingar kring vem de är och vem de vill vara är centrala för många människor. Kön, klass, etnicitet, sexualitet, språk, religion och livsåskådning kan vara betydelsebärande kategorier som alla är med och skapar självbilden. En lärare menar att det är extra viktigt för hennes elever i gymnasiesärskolan att få arbeta med identitetsfrågor.

Utvecklingsstörningen är bara en liten del av vem man är, men eleverna kan känna att den är *allt*, eller så blir de bemötta som om de mest av allt är sin funktionsnedsättning. Det är vanligt att omgivningen generaliserar och tror att alla med exempelvis Downs syndrom är likadana. Att göra en Facebook-sida eller en profil på en community kan vara ett sätt att få förmedla sin egen bild av vem man är. Är jag lugn eller sprallig, hästälskare eller nördig? Mina elever har Jagböcker. Där skriver, ritar eller funderar de utifrån olika frågor som ”det betyder familjen för mig”, ”så är jag som kompis” och ”det här är viktigt för mig”. Istället för att skriva kan eleven få hjälp att använda foton och bilder, eller att sätta in symboler och tecken. Syftet är att eleverna ska känna att de har rätt att identifiera sig själva och att bli respekterade och sedda som dem de är.

181. *Ibid.*

En annan lärare säger så här:

Vi har ett tema som vi kallar ”Det här är jag”. I bildundervisningen, svenskan och samhällskunskapen får eleverna utforska livs- och identitetsfrågor, som: Vad har jag för tankar om kärlek? Är könsidentiteten viktig för mig? Är jag rättvis, egoistisk eller ärlig? Vad vill jag få bestämma själv? Har jag tid när jag får vara ifred eller lägger sig vuxna i hela tiden?

I undervisningen finns möjligheter att lyfta tankar om vuxenlivet, förutsättningar för frigörelse och att diskutera strategier för densamma, samt tankar och känslor som kommer med detta. Löfgren-Mårtenson skriver att ”frigörelse- och separationsprocessen har visat sig vara central för den unges förutsättningar för kärlek och sexualitet på egna villkor”.¹⁸²

Lärare beskriver att de arbetar aktivt med att tala om tonårstiden och att bemöta eleverna som tonåringar. De tycker att det är grundläggande att eleverna inte blir behandlade som barn och menar att omsorg och stöd går att kombinera med ett mer vuxet bemötande.

Att bjuda in eleverna att delta i beslut som rör dem själva, och visa att det är okej att vilja eller önska också sådant som är obekvämt för omgivningen, är ett sätt att visa att var och en har rätt att uttrycka sin vilja och bli lyssnad till. Daniel Östlund skriver i sin avhandling om hur deltagande kan främjas för elever som läser ämnesområden:

182. Löfgren-Mårtenson (2005a).

En särskilt betydelsefull fråga att diskutera är hur arbetet med elevinflytande kan utvecklas till något som sträcker sig förbi arrangerade val som innebär att eleverna får välja mellan sylt eller kanel till filmjölken vid förmiddagsfikan eller liknande.¹⁸³

- **Normer och regler i elevens livsmiljö, till exempel i skolan och i digitala miljöer.** (Samhällsorienterande ämnen årskurs 1–3, motsvarande innehåll i 4–6)
- **Ansvarsfullt agerande vid användning av digitala och andra medier.** (Samhällsorienterande ämnen årskurs 4–6, motsvarande innehåll i 1–3 och 7–9)
- **Normer, regler och lagar med betydelse för eleven och samhället samt hur de kan följas.** (Individ och samhälle, gymnasiesärskolans individuella program)

Dessa centrala innehåll berör förutsättningar och villkor för umgänget med andra människor i familjen, skolan och samhället. Med en utgångspunkt i vardagliga sammanhang kan undervisningen bidra till en djupare förståelse för konsekvenstänkande och på så sätt underlätta interaktionen med andra.

Sociala normer hjälper människor att fungera tillsammans. Att känna till normerna kan därför vara värdefullt för att förstå sociala sammanhang och för att kunna utveckla sin sociala kompetens. Hur sägs något på ett finkänsligt sätt, hur avvisar man någon

183. Östlund (2012).

utan att vara elak eller hur visar man sitt intresse för någon utan att mottagaren uppfattar det som olustigt. ”Vad av allt som finns uppe i huvudet ska komma ut ur munnen?”, frågar en lärare retoriskt.

Bara för att man tänker något måste det inte sägas. Särskilt inte om det sårar, som en kommentar om någons utseende. Utmaningen handlar om att förstå att man ibland måste ta hänsyn till andra, även om det inte blir precis som man tänkte sig. Andra gånger handlar det om att kunna lyssna till sina egna känslor och agera på ett sätt som blir bra för en själv.

Eleverna kan behöva samtala om hur de vill bli omtalade på nätet, hur de skriver till och om andra samt hur svensk lagstiftning om kränkningar på nätet är. Flera lärare tar upp att normer och regler på sociala medier är ett område att beröra i undervisningen.

Jag försöker skapa mig en bild av hur eleverna har det i skolan, i korridorerna, på fritiden. Om den ska bli heltäckande behöver jag också en förståelse för vad som sker på de sociala medierna. Konflikter utspelar sig på nätet likaväl som på skolgården. Vi jobbar med både samtal och skrivuppgifter kring

sådant som händer på nätet. Vad får man skriva på nätet? Vad betyder det att någon gillat det man skrivit eller lagt upp? Kan man bli ledsen av sådant som händer på nätet? Vad gör man då?

En annan lärare fyller i:

”Nätregler” är en sak, men på nätet finns det många gråzoner. Det är svårt att veta vad som är okej och inte. Får man lägga ut bilder på sig själv, kompisar eller en partner på nätet? När är det okej? Varför är det ibland inte okej? Vi pratar om det ur ett rättighets- och skyldighetsperspektiv.

Orsaken till sexuell exponering på nätet kan variera. Det kan handla om att få snabb bekräftelse, att bearbeta sina kroppskomplex och sitt dåliga självförtroende, eller vara en del av ett relationskapande över nätet.¹⁸⁴ Andelen ungdomar som lägger upp avklädda bilder på sig själva på nätet är enligt undersökningar färre än många kan tro när frågorna lyfts i media¹⁸⁵ och behöver inte per automatik innebära att man blir utsatt för kränkningar. För att eleverna ska lyssna till råd och förmaningar gällande nätet, behöver undervisningen balansera risker och möjligheter. Att för ensidigt fokusera på risktagande ökar också risken för att eleverna känner att de får skylla sig själva om de råkar illa ut.¹⁸⁶

Normer upplevs olika, det vill säga att de är bra för vissa men fungerar exkluderande för andra. Sådana normer påverkar människors handlingsmöjligheter och även hur andras handlingar och beteende uppfattas.¹⁸⁷ Normer som är kopplade till

jämställdhet, sexualitet och relationer är exempelvis normer för könsuttryck, förväntningar på vem i en relation som ska ta initiativ till kärlek och sex och med vem och hur sexuella handlingar anses acceptabla.¹⁸⁸ Normerna ser olika ut för tjejer och killar och normbrytande beteende kan bemötas olika utifrån kön. I undervisningen ska eleverna få kunskap om vad normer är och hur de kan fungera både stödjande och begränsande. Det kan vara bra att diskutera vilka konsekvenser det kan få när normer kring kön upplevs begränsande. En lärare beskriver hur han arbetar med normer för vad som gäller på rasterna.

Eleverna får formulera orättvisa normer som finns på skolan. Vi använder bilder på skolgården, matsalen, klassrummen och gymnastikhallen och pratar om hur det är på de olika platserna. En sak de nämner är att det finns ”tjejtid” vid biljardbordet i ljushallen. Är all annan tid därmed ”killtid”? De tar också upp att det mest är killar på fotbollsplanen, men att tjejerna blir favoriserade av lärarna och får vara inomhus oftare än killarna. De här samtalen handlar om elevernas arbetsmiljö och det är viktigt för mig som lärare att lyssna till hur de uppfattar sina arbetsdagar.

Arbetsätten som nämns ovan övar elevernas förståelse och förmåga i sociala sammanhang. Att dela sociala koder gör det möjligt att delta i samhällslivet och att få vänner. Samtidigt behöver undervisningen utmana de normer som ofta är facit för hur människor ska agera och vara. Gunilla Gerland skriver i *Autism: relationer och sexualitet*

184. Folkhälsomyndigheten (2017).

185. Svedin, Priebe, Wadsby, Jonsson och Fredlund (red.) (2015).

186. Myndigheten för ungdoms- och civilsamhällesfrågor (2014).

187. Skolverket (2011b).

188. Lukkerz (2018).

att människor med intellektuella funktionsnedsättningar ofta jämför sig med hur personer utan funktionsnedsättningar handlar.¹⁸⁹ Att ständigt sträva efter att följa normer, som man själv kanske inte kan eller vill följa, kan ses som orättvist. Genom att oftare få möjlighet att utgå från sig själv och sitt sätt att vara, istället för att snegla på hur andra gör och undra hur man *borde* göra, kan stärka självkänslan. I undervisningen finns det utrymme för att ta fasta på elevernas idéer, strategier och sätt att agera. Genom detta kan eleverna utforska fler sätt att göra saker på än de allra vanligaste.

Många barn deltar i sammanhang där parallella normsystem råder,¹⁹⁰ det vill säga vissa normer gäller hemma, andra inom ens trossamfund, ytterligare andra i skolan. Det kan handla om att den syn på kärlek, äktenskap och sex som råder i skolan inte överensstämmer med föräldrarnas synsätt, eller synsätten man själv har. Att dras mellan olika sammanhang och olika normsystem kan vara jobbigt, och det kan vara skönt att i undervisningen få sin upplevelse bekräftad. I skolan kan eleverna till exempel diskutera hur man kan göra när man befinner sig i en sådan situation och hur ska man veta vad man själv tycker, tänker och vill. Eleverna behöver också få veta att de har rätt att slippa känna sig pressade, rädda eller hotade och att andras uppfattningar aldrig har rätt att gå ut över ens egen rätt till frihet och självbestämmande.

189. Gerland (2004).

190. Bromseth och Darj (red.) (2010).

- **Hemortens historia. Vad närområdets platser, byggnader och vardagliga föremål kan berätta om barns, kvinnors och mäns levnadsvillkor under olika perioder.** (Samhällsorienterande ämnen, årskurs 4–6)
- **Sveriges historia från cirka 1850 till nutid. Några centrala händelser och gestalter samt barns, kvinnors och mäns levnadsvillkor.** (Samhällsorienterande ämnen, årskurs 7–9)
- **Förändringsprocesserna industrialisering och demokratisering under 1800- och 1900-talen. Hur dessa förändringsprocesser påverkade samhället och levnadsvillkoren för barn, kvinnor och män.** (Historia, gymnasiesärskolans nationella program)
- **Hemortens eller närområdets historia. Vad platser, byggnader och vardagliga föremål kan berätta.** (Individ och samhälle, gymnasiesärskolans individuella program)

Kunskaper om gångna tider kan fungera som referenspunkter i livet. De kan ge jämförelsematerial som går utöver de egna erfarenheterna och hjälpa eleverna att se sin egen tillvaro i ett större sammanhang.¹⁹¹ För att öka förståelsen för att man själv är en del av historien kan eleverna få skriva brev till framtida elever som kommer att undersöka hemortens historia på samma sätt som de gör nu.

191. Skolverket (2011a).

Att besöka ett museum eller en hembygdsgård är ett sätt att undersöka hur livsvillkoren såg ut för människor under en annan tid. Vid ett sådant besök finns möjlighet att till exempel diskutera kvinnors levnadsvillkor vid den tiden, vilka yrken som var vanligast bland männen eller vem som hade mest makt inom familjen och sedan jämföra detta med hur samhället ser ut idag. Så här säger en lärare:

Jag vill att de ska leva sig in i olika perspektiv. När vi har arbetat med hemortens historia har vi letat fram fotografier på människor som levde här förr i tiden. Elevenna har fått skriva berättelser om vem de tror att personen på bilden var och hur den hade det när den levde. De som tycker att det är svårt att föreställa sig kan istället intervjua en äldre person om hur det var förr i tiden.

Sveriges historia från 1850 fram till idag kan undersökas med hjälp av en tidslinje om jämställdhet, berättar en lärare:

Tidslinjen sträcker sig över en hel vägg i klassrummet. På den har vi märkt ut när kvinnor fick rösträtt, när det blev olagligt för en man att slå sin fru och när pappor fick börja vara hemma med sina barn. Vi lär oss mycket genom att prata om de olika händelser som finns utmärkta på linjen. Elevenna för samtal i smågrupper om hur det var innan vissa tidpunkter, exempelvis innan Sverige fick fri abort.

En lärare låter eleverna välja en historisk tid och ta reda på hur de såg på sexualitet, kärlek och familj då. Elevenna får då bland annat undersöka vilka möjligheter som fanns för människor på den tiden att själva välja vem de ville vara tillsammans med, eller bilda familj med.

Elevenna får börja med att beskriva situationen för människor i Sverige idag. Hur och var träffar man en partner? Vilka samlevnadsformer är möjliga? Får man ha sex fast man inte är tillsammans? Hur kan en familj se ut? Sedan får de ”forska” om en annan tidsepok och göra jämförelser. Vilka hinder och möjligheter fanns förr i tiden? Hur har villkoren och möjligheterna förändrats för personer med intellektuella funktionsnedsättningar?

Verktyg som collage, tidslinjer, kartor och studiebesök kan användas för att göra undervisningen om jämställdhet, sexualitet och relationer lättare att ta till sig. Collage kan konkretisera innehållet i undervisningen och kartor kan användas för att åskådliggöra likheter och skillnader mellan olika länder, men också förändringar. Tidslinjer kan till exempel ge eleverna en kronologisk överblick och göra det lättare att länka skeenden till varandra. Forskning visar att det kan vara lättare att ta till sig relativa tidsbegrepp, som nutid och dåtid, än att ta till sig årtal.¹⁹² En lärare berättar om möjligheterna:

192. Skolverket (2011a).

Tidslinjer kan användas för att illustrera hur homo- och bisexuella människors rättigheter har stärkts eller hur kroppen förändras under en livstid. Collage kan visa hur män och kvinnor traditionellt har varit klädda och ger möjligheter att prata om hur mode förändras, men också om könskodade religiösa kläder och vad kläderna säger om ens status i samhället. En karta kan visa var i världen det idag är tillåtet med könsneutrala äktenskap, en annan karta kan visa samma sak fast för femtio år sedan. Kartor kan också vara en utgångspunkt för samtal om migration och hur det är att flytta till en ny plats. Hur kan man göra för att få nya kompisar? Hur håller man kontakten med kompisarna som flyttat eller stannat kvar?

Ett studiebesök på ett museum kan bidra till att göra den historiska kontexten gripbar. Där kan eleverna titta på föremål och kläder som hjälper dem att levandegöra epoken, menar hon.

Att själv göra tidsresor kan göra det lättare att ta till sig kunskap om vilka normer om sexualitet och kön som fanns på den tiden. Hade jag själv fått välja partner om jag levt under antiken? Om jag var bisexuell, hur hade det varit för mig då? Hur var det att vara tonåring? Vad hade jag kunnat och inte kunnat göra? Vad gällde för barn och för män respektive kvinnor?

- **Vad demokrati är och hur demokratiska beslut fattas, samt alla barns rättigheter, till exempel enligt barnkonventionen.** (Vardagsaktiviteter, årskurs 4–6)
- **Värdegrund, demokrati och alla människors lika värde.** (Vardagsaktiviteter, årskurs 7–9)
- **Grundläggande mänskliga rättigheter såsom alla människors lika värde samt barnets rättigheter i enlighet med konventionen om barnets rättigheter (barnkonventionen).** (Samhällsorienterande ämnen, årskurs 4–6)
- **De mänskliga rättigheterna, deras innebörd och betydelse, inklusive barnets rättigheter i enlighet med barnkonventionen samt diskrimineringsgrunderna i svensk lag.** (Samhällsorienterande ämnen, årskurs 7–9)
- **De mänskliga rättigheterna. Vilka de är och hur man kan utkräva sina individuella och kollektiva mänskliga rättigheter. Konventionen om barnets rättigheter.** (Samhällskunskap, gymnasiesärskolans nationella program)
- **Värdegrund, jämställdhet och demokrati samt alla människors lika värde.** (Individ och samhälle, gymnasiesärskolans individuella program)

Enligt läroplanerna för grundsärskolan och gymnasiesärskolan har skolan en viktig uppgift när det gäller att förankra de grundläggande värden som vårt samhällsliv vilar på hos eleverna. Människolivets okränkbarhet, individens frihet och integritet, alla människors lika värde, jämställdhet mellan kvinnor och män, och solidaritet mellan människor är de värden som skolan ska gestalta och förmedla.¹⁹³

Rättighetsperspektivet ska finnas med i undervisningen genom alla årskurser och ge eleverna insikter om sådant som att alla har rätt att bli kända i vem de vill, att de har rätt att säga sin åsikt och att alla har rätt att må bra i den familj där de bor. Det arbetsätt läraren nedan beskriver kan användas i såväl lägre som högre årskurser och utvecklas genom att innehållet vidgas och fördjupas.

193. SKOLFS 2010:255; SKOLFS 2013:148.

Utan kunskaper om vilka rättigheter man har så är det svårt att veta om rättigheterna kränks. Vi har gjort en bok som vi kallar "Våra rättigheter". I den har vi samlat rättigheter som vi formulerat utifrån barnkonventionen, de mänskliga rättigheterna och Sveriges lag. I boken beskriver vi vad rättigheten innebär och hittar bilder som visar vad som menas. Vi skapar situationer där rättigheten aktualiseras som ett sätt att illustrera när den är viktig. Några exempel är: *Jag ska få sex- och samlevnadsundervisning. Alla ska ha tillgång till preventivmedel. Ingen får bli diskriminerad. Ingen annan får bestämma vem jag ska gifta mig med. Jag får själv välja om jag vill vara ihop med någon eller inte. Kvinnor har rätt till fri abort. Jag får vara ifred ibland.*

Den svenska diskrimineringslagstiftningen

berör kön och sexualitet på flera punkter. Det finns diskrimineringsgrunder som är direkt kopplade till detta: kön, sexuell läggning och könsöverskridda identitet och uttryck. Ur ett intersektionellt perspektiv berörs kön och sexualitet av de andra diskrimineringsgrunderna i många situationer. Det är vanligt att utsatthet för diskriminering har koppling till flera diskrimineringsgrunder samtidigt. Utsatthet för sexuella trakasserier är till exempel vanligare bland tjejer med funktionsnedsättning jämfört med tjejer utan funktionsnedsättning.¹⁹⁵ Diskriminering som har samband med kön kan också se olika ut beroende på om det till exempel finns rasism eller stereotypa föreställningar om personens religion med i bilden som förstärker utsattheten ytterligare.

SRHR-frågor (Sexuell och reproduktiv hälsa och rättigheter) omfattar bland annat rätten till sin egen kropp, rätten till abort, hbtq-rättigheter, arbete mot sexuell och könsbaserat våld, mödradödlighet samt frågor som handlar om hiv och aids.¹⁹⁴ En lärare utforskar dessa rättigheter genom att låta eleverna ta reda på hur det är för en kvinna, en man eller ett barn på en annan plats på jorden. Platserna som undersöks kan märkas ut på en karta eller en jordglob. Kartor kan också användas för att skapa en överblick i rättighetsfrågor, säger samma lärare.

Eleverna får färglägga alla länder där pappor får vara hemma med sina barn, kvinnor har rätt till fri abort, länder där man får vara ihop med vem man vill eller där det finns ett tredje juridiskt kön. Hur är det att leva i länderna som ni har färglagt? Hur är det att leva i de andra länderna?

Diskrimineringsgrunderna, de mänskliga rättigheterna och barnkonventionen finns på lättare svenska på nätet. Att gå igenom diskrimineringsgrunderna och prata om deras innebörd kan vara ett sätt att samtala om maktstrukturer som finns i samhället. Eleverna kan få illustrera diskrimineringsgrunderna genom bilder eller berättelser och på så sätt koppla samman dessa med situationer i vardagen där diskriminering sker.

Eleverna har fått göra tavlor där bilder och text uttrycker olika rättigheter som barn och människor har. I mitten av tavlorna får de sätta en bild på sig själv. Tanken är att tavlorna ska illustrera att var och en av dem är värdefulla och har rätt att ha det bra.

194. Folkhälsomyndigheten (2020c); Regeringen (2006); Socialstyrelsen (2013).

195. Myndigheten för ungdoms- och civilsamhällesfrågor (2015).

- **Aktuella frågor och debatter i samhället.** (Vardagsaktiviteter, årskurs 7–9)
- **Aktuella samhällsfrågor som är betydelsefulla för eleven.** (Samhällsorienterande ämnen, årskurs 1–3 och 4–6, motsvarande i Vardagsaktiviteter 1–3 och 4–6)
- **Aktuella samhällsfrågor i olika medier.** (Samhällsorienterande ämnen, årskurs 7–9)
- **Aktuella samhällsfrågor, till exempel frågor som rör hälsa, miljö och globala händelser.** (Individ och samhälle, gymnasieskolornas individuella program)

I kursplanen för Samhällsorienterande ämnen står det att eleverna ska ”stimuleras att engagera sig och uttrycka sig i olika sammanhang för att på så sätt stärka tilltron till sin förmåga att delta i samtal om samhällsfrågor”. Att diskutera aktuella frågor i samtiden kan göra att eleverna utvecklar kunskaper om, och ett kritiskt förhållningssätt till, hur man hanterar information i vardagslivet – inte minst vad gäller information på nätet. När alla kan göra sin röst hörd i olika forum ökar kraven på källkritisk förmåga, det gäller alltifrån blogginlägg av mer eller mindre inflytelserika personer till vad som skrivs av ledarskribenter i de stora dagstidningarna. Det kan till exempel handla om att belysa hur det går att urskilja budskap, avsändare och syfte. Urvalet av samhällsfrågor kan enligt kommentarmaterialet ske utifrån elevernas intresse och förförståelse samt utifrån aktualitetsaspekter och

kopplingar till olika teman och arbetsområden som eleverna ska arbeta med i skolan.¹⁹⁶

Genom att läsa en nyhetstidning får eleverna möjlighet att reflektera kring händelser som väcker deras tankar och känslor. De får också möjlighet att förstå sin samtid och öva på att uttrycka sina åsikter. En lärare berättar att hennes klass prenumrerar på 8 sidor, en nyhetstidning på lättare svenska.

Det har gjort eleverna både allmänbildade och intresserade av världen och samhällsfrågor. Utifrån den nyfikenhet som tidningsartiklarna väcker är det lätt att komma in på spännande samtal, plocka upp ord och diskussionsfrågor. Det kanske står om Pridefestivalen, eller att någon i kungafamiljen har fått barn. När det var val i Tyskland pratade vi om hur det ser ut i Sverige: Har vi haft någon kvinnlig statsminister? Att det handlar om konkreta händelser underlättar förståelsen.

Aktuella samhällsfrågor som rör jämställdhet, sexualitet och relationer kan handla om uppmärksammade blogginlägg eller diskussioner som förs i sociala medier, lagar som rör partnerskap och familjer, rapporter om sexuell hälsa och inte minst negativa sidor av makt och sexualitet. Elever kan ha hört orden våldtäkt, pedofili och incest och har ofta frågor om dessa. Undervisningen kan ge eleverna en bredare kunskap om aktuella samhällsfrågor, men också ge dem möjlighet att uttrycka tankar och känslor som väckts exempelvis i samband med uppmärksammade brottmål.

196. Skolverket (2011a).

- **Grupper och individers identitet, relationer och sociala livsvillkor med utgångspunkt i att människor grupperas utifrån kategorier som skapar både gemenskap och utanförskap.** (Samhällskunskap, gymnasiesärskolans nationella program)

Faktorer som påverkar en människas identitet, livsstil och välbefinnande är exempelvis sexuell läggning, kön, funktionsförmåga, socioekonomisk bakgrund, etnicitet och religion. Att tillhöra en grupp som har något gemensamt kan ge känslor av delaktighet, samhörighet och glädje men även av oro och stress.¹⁹⁷

I undervisningen kan eleverna undersöka villkoren för olika grupper i samhället, som till exempel heterosexuella, homosexuella och bisexuella. Vilka möjligheter har heterosexuella att berätta om sin partner? Heterosexuella åtnjuter i regel en rad fördelar – som att ofta känna sig tilltalade av informationsmaterial och reklam, att inte behöva ”komma ut” och frihet från blickar, kommentarer, kränkningar, våld och diskriminering. Unga homosexuella, bisexuella och transpersoner mår generellt sämre, har lägre självkänsla, känner otrygghet och hyser sämre tillit till människor än jämnåriga heterosexuella.¹⁹⁸ Ett sätt att arbeta med detta utifrån det centrala innehållet kan vara att koppla ohälsotal till strukturer och normer kring sexualitet, sexuell

läggning, förväntad funktionalitet och sexuell praktik. Det kan gälla hur ungdomar med intellektuell funktionsnedsättning mår och deras möjlighet att uttrycka sin sexualitet, eller förekomsten av sexuella trakasserier på grund av kön eller sexuell läggning.

Normer kring kön påverkar ofta mäns och kvinnors handlingsutrymme.¹⁹⁹ Det innebär att utrymmet att handla, uttrycka sig, visa känslor och vara på vissa platser ser olika ut för tjejer och killar. Ett exempel rör möjligheterna att utforska och uttrycka sin sexualitet. Killar som utforskar sin sexualitet blir ibland belönade för det, anses coola och får hög status. En tjej som visar intresse för sexualitet eller har flera partner kan istället riskera att få ett nedsättande rykte. Ryktena behöver inte vara kopplade till tjejens erfarenhet av sexuella relationer utan kan också handla om att hon anses bryta mot normerna om hur hon får klä sig eller uttrycka sig. I Skolverkets rapport *Diskriminerad, trakasserad, kränkt?* står det på tal om ryktesspridning i grundsärskolan:

Skvaller och ryktesspridning är ett vanligt problem bland eleverna, särskilt för flickor. Skvallret handlar främst om relationer och sex. Så här säger en flicka: ”Och sen, är man där med killkompisar så får man höra att du är med så många [pojkar], även fast man kanske bara är kompisar. Och sen efter ett tag så bara ”Du är en hora, du håller på med så många [pojkar]”. Många elever verkar tycka att lärarna inte tar detta på allvar och försöker vifta bort det som ”skoj som snart slutar”.”²⁰⁰

197. Folkhälsomyndigheten (2020a); Folkhälsomyndigheten (2020b); Folkhälsomyndigheten (2019); Shangani, Gamarel, Ogunbajo, Cai och Operario, D. (2020).

198. Myndigheten för ungdoms- och civilsamhällesfrågor (2019).

199. *Ibid.*

200. Skolverket (2009).

Handlingsutrymmet att utforska sin sexualitet kan se olika ut för tjejer och killar kan även avspeglas i relationen till sin kropp, lust och onani. En lärare lyfter att det finns flera bra ungdomsfilmer som tematiserar hur kön påverkar ens handlingsutrymme och att film har varit ett bra sätt att ta upp detta i hennes klass. ”När vi diskuterar filmen kan vi se om vissa scener flera gånger och prata om vad det är som händer och hur det kunde ha varit annorlunda. Vi kan också stoppa filmen mitt i en scen och själva spela upp fortsättningen i klassrummet och på så sätt utforska andra förlopp.”

● **Olika religioners syn i sociala frågor och samhällsfrågor, till exempel i frågor som rör kön, sexualitet och ekonomi.**

(Religionskunskap, gymnasiesärskolans nationella program)

Eleverna kan utifrån detta centrala innehåll få kunskap om synen på kön, sexualitet, jämställdhet och relationer inom olika religioner och livsåskådningar. Fokus kan ligga lika mycket på hur synen på dessa frågor skiljer sig åt mellan religionerna som inom respektive religion. På samma sätt är det också viktigt att samtala om de många likheter som finns mellan olika religioner.

Det finns många möjliga ingångar, som synen på könsmonster, jämställdhet, familjebildning, reproduktion, kärlek, äktenskap och skilsmässa, abort, samkönade relationer, sex före äktenskapet, avhållsamhet, sex för njutningens skull, preventivmedel eller kvinnors och mäns möjligheter och skyldigheter. Ett flertal riter och högtider kan kopplas till detta område. Sådana är exempelvis omskärelse, samlagsdebut samt förlovning och giftermål.

Det kan vara svårt att hålla isär en religions synsätt från de synsätt som finns i samhället i stort. Det finns, inom varje religion, dessutom en rad olika sätt att tolka den.²⁰¹ Olika människor har olika uppfattningar och kan bli påverkade av såväl religion, kultur och lagar som familjens och vänners synsätt. Elever lever i parallella normsystem, vilket väcker frågor om den egna identiteten och de egna åsikterna, menar en lärare.

Hur är det att vara religiös om ens kompisar inte är det? Hur är det att tycka något som inte passar ihop med det ens religion eller livsåskådning förespråkar? Det handlar om att ge utrymme för hur det känns att inte hålla med andra i sin omgivning, och samtala om hur man kan göra i sådana situationer. Till sist kommer det an på den kanske mest centrala frågan: Vem får bestämma över sådant som gäller mitt eget liv?

201. Geels och Roos, (red) (2010).

Hem- och konsumentkunskap

OMFATTAR HEM- OCH KONSUMENTKUNSKAP och *Vardagsaktiviteter* i grundskolans och i gymnasieskolornas nationella och individuella program.

Ämnesområdets koppling till jämställdhet, sexualitet och relationer

Att kunna strukturera sin tid och ta hand om ett hushåll är värdefulla kunskaper för att främja självständighet. Det ger fler möjligheter att välja hur man vill bo och leva i framtiden, en större känsla av självbestämmande, trygghet och frihet från beroende. Undervisningen i hem- och konsumentkunskap kan bidra till att eleverna utvecklar tilltron till sin egen förmåga och kreativitet vid matlagning och andra uppgifter i hemmet.²⁰² Den kan också uppmuntra elevernas förmåga att ta egna initiativ. Att kunna ta kloka beslut om konsumtion, mat och hälsa innebär en förmåga att själv kunna påverka sitt eget välbefinnande. Även om man inte kan, eller kommer att kunna, på egen hand sköta allt i ett hushåll är det stärkande att få göra det man har förmåga att klara av och att få göra egna matval, välja sina egna kläder och ha förståelse för sin egen ekonomi.

Inom undervisningen aktualiseras en rad normer som exempelvis hur familjer och parrelationer bör se ut. Genom att i undervisningen alltid utgå från att det finns många olika sätt att leva och bo kan eleverna känna sig inkluderade och sedda. Rådande normer för arbetsfördelning av sysslor och syn på kost, träning och konsumtion kan också diskuteras utifrån ett könsperspektiv. Dessa normer kan problematiseras och utmanas, och medvetna frågeställningar kan vidga perspektiven. Det kan

202. Skolverket (2011a).

handla om att diskutera arbetsfördelningen vid matlagning, hantering av teknik och städning. Undervisningen kan även lyfta frågor om hur människor påverkas av reklam och hur de vardagliga sysslorna på ett gruppboende kan organiseras. I undervisningen finns det gott om möjligheter att visa en mångfald av relationer.

Hemmet är en plats där en stor del av människors sociala liv tar plats. Där finns i många fall de personer som är viktiga i ens liv, som familjemedlemmar, vänner, assistenter och partner. I samband med exempelvis måltider ges möjlighet att umgås och att få uppleva gemenskap. Att tillgodogöra sig de aspekterna blir lättare om man är förtrogen med en del av de sociala normer som omger måltider. En lärare säger att: ”När man lagar mat tillsammans med eleverna så kommer ofta samtal om viktiga livsfrågor upp. Det är ett viktigt tillfälle att fånga.”

Hälsa är ett centralt område i hem- och konsumentkunskap och ska genomsyra all undervisning, parallellt med ekonomi och miljö. Hälsa kan i dessa sammanhang handla om till exempel den fysiska hälsan kopplat till skönhetsideal (träning, dieter, övervikt, ätstörningar) eller den psykosociala hälsan (relationer, familjeliv, arbetsfördelning i hemmet, behov av egentid). Även trygghet i hemmet och rätten till frihet från våld i nära relationer kan vara relevant att lyfta.

Det centrala innehållets möjligheter

- **Rutiner för måltider och hur måltider kan arrangeras för att skapa gemenskap och välbefinnande.** (Vardagsaktiviteter, årskurs 7–9)
- **Hur man kan arrangera måltider för att skapa gemenskap och välbefinnande.** (Hem- och konsumentkunskap, årskurs 7–9)

Eleverna ska i undervisningen få lära sig att planera måltider och tillaga mat för olika situationer och sammanhang.²⁰³ Kring mat finns det många sociala normer som vilken mat som är festmat och vilken som passar till vardags och att arrangemang med levande ljus och vita servetter av många uppfattas som uppvaktande. Att känna till associationer kring maträtter och miljöer gör det lättare att få tillgång till den sociala gemenskapen. Det är också värdefullt att få lära sig grundläggande normer kring bordsskick som att man ibland bör sitta vid bordet tills alla har ätit upp.

Det sociala samspelet kring en måltid är en konst för sig och för att behärska den krävs övning. Vi äter tillsammans på lektionerna och då lär vi oss användbara fraser för att berömma maten och sätt att hålla igång ett samtal. Vi turas om att servera och duka av. Vi har också pratat om hur man kan ”använda” mat i sociala sammanhang, som att bjuda någon på fika, dela på en skål popcorn när man tittar på film eller smickra någon genom att ge personen choklad. Att bjuda in till en middag är ju exempelvis ett sätt att säga att man vill umgås.

203. SKOLFS 2010:255.

I undervisningen kan eleverna även få insikt i att sociala normer kan se ut på många olika sätt och ibland är begränsande. Det kan handla om olika dejtingtraditioner i olika länder eller att vissa etikettsregler, som att sitta varannan man och kvinna, eller att använda termer som bordsdam och bordsherre, vilar på en heteronormativ syn på sexualitet och får konsekvenser för samkönade par och transpersoner.

När en lärare lät eleverna associera kring ordet romantik nämnde de att dricka te, tända ljus, solnedgångar och presenter – men inte en enda känsla. Det ledde till ett fördjupat projekt kring vad som egentligen gör en situation romantisk. Eleverna utvecklade resonemanget och kom fram till att känslor av närhet, att vara omtänksam, att visa intresse och lust att hångla också kunde vara sådant som definierade en situation som romantisk och att en tv-spelskväll eller att spela fotboll därmed kunde innebära romantik. Läraren lyfte också frågor kring hur föreställningar om romantik kan påverkas av sådant som klass, kön, ålder, religion och grupptillhörighet.

En lärare beskriver varför hon anser att det finns kopplingar mellan praktiska lösningar i vardagen och jämställdhet, sexualitet och relationer:

Det finns enkla sätt att öka elevernas förutsättningar att vara aktiva och delaktiga både nu och i framtiden. Om man får lära sig hur man kan organisera sitt hem och vardag kommer det att stärka självkänslan och identiteten och ge individen förutsättningar för att leva i relationer och bilda familj. Ibland är det faktiskt bara praktiska lösningar som krävs för att en person själv ska kunna arrangera en middags dejt. Det kan vara

bilder att bygga inköpslistor av, och etiketter med text och bild som visar var tallrikarna ska stå. Konversationskort, eller att förbereda frågor, underlättar ofta samtalet. Ett strukturschema kan visa hur man använder en kondom. Ett gem i kanten underlättar: det kan flyttas nedåt när man har utfört en instruktion. Att inse att det ibland är praktiska svårigheter som står i vägen för människors förmåga är ett sätt att lyfta ”problemen” från individen och inkludera fler i samhället.

- **Arbetsfördelning i hemmet ur ett jämställdhetsperspektiv.** (Vardagsaktiviteter, årskurs 7–9 och Hem- och konsumentkunskap, årskurs 7–9)
- **Jämställdhet och arbetsfördelning i hemmet och samhället.** (Hem- och konsumentkunskap, gymnasiesärskolans individuella program)

I enlighet med det här centrala innehållet ska eleverna få kunskaper om, och ges möjlighet att reflektera över, hur arbetsuppgifter i hemmet fördelas mellan män och kvinnor. Skolinspektionens kvalitetsgranskning av hem- och konsumentkunskap i grundskolans årskurs 7–9 visade att jämställdhetsfrågor inte ges tillräckligt stort utrymme i undervisningen.²⁰⁴ Eftersom elever i grundsärskolan rör sig mellan skolformerna och ibland är integrerade i grundskolans undervisning, kan granskningsresultatet även beröra dem. Diskussioner om

204. Skolinspektionen (2019).

arbetsfördelningen kan föras utifrån till exempel ekonomiska, kulturella och historiska perspektiv och ska ge eleverna förmåga att kunna reflektera över jämställdhet.²⁰⁵ Det är viktigt att samtalen utifrån läroplanernas skrivningar om jämställdhet inte stannar vid hur det ser ut hemma, utan att paralleller också dras till samhället i stort.²⁰⁶

I Sverige utför kvinnor en större del av det obetalda hemarbetet än vad män gör. Vilka sysslor män respektive kvinnor förväntas utföra skiljer sig också åt.²⁰⁷ Redan små barn möts av budskap om att städning, matlagning och barnpassning i första hand är för tjejer, menar en lärare.

I en leksaksbutik säljs det städutrustning, spisar och dockor i förpackningar som kommunicerar att leksakerna är till flickor. Likvärdiga leksaker i ”pojkförpackningar” brukar vara svårare att hitta. Hos flickor uppmuntras också ofta omhändertagande, lyssnande, pyssliga och omvårdande egenskaper, något som inte sker i samma utsträckning med pojkar.

Könsmönstren påverkar i förlängningen kvinnors och mäns deltagande i arbetslivet och familjelivet, studier, val av yrke, karriärmöjligheter,²⁰⁸ och i förläggningen lön och pension. Samma lärare resonerar kring vad som kan göras för att ifrågasätta de föreställningar som säger att vissa sysslor är manliga respektive kvinnliga.

205. Skolverket (2011a).

206. Skolinspektionen (2019).

207. Statistiska centralbyrån (2019).

208. SOU 2010:51; SOU 2011:1; SOU 2014:6; SOU 2014:28; SOU 2014:81; SOU 2015:50

I praktiken handlar det om att tjejer under sin uppväxt får göra vissa saker medan killar gör andra saker. Det man gör ofta blir man duktig på och känner sig bekväm med. Mitt uppdrag är att se till att eleverna får andra, och fler, erfarenheter och får testa nya roller och sysslor. Killarna får göra dekoren när vi gör muffins, tjejerna får laga ugnen. Jag försöker att problematisera de roller som eleverna spontant tar på lektionerna. Vissa av dem deltar och styr och ställer, andra drar sig undan. Några deltar men bara när de får instruktioner. Vi brukar prata om det. Ibland bestämmer vi att någon ska testa en annan roll nästa gång. Då påminner jag om det veckan därpå: idag är det du som ska ta mest ansvar.

I reklam är skönhetsideal, köns- och sexualitetsnormer närvarande. Genom att analysera reklam och konsumtionsmönster får eleverna en ökad medvetenhet om vad som styr deras och andras konsumtion och därmed ökar deras möjligheter att mer medvetet ta ställning till olika inköp.²⁰⁹

Att titta på reklamfilmer kan skapa förståelse för vem som förväntas köpa vissa produkter. Genom ett normmedvetet arbetssätt går det att resonera kring vilka fördelar det finns med att inte koppla sysslor till kön. Sådana kan exempelvis vara att det stärker självkänslan och identiteten att kunna många olika saker, att det gör att alla människor kan utveckla det de är bra på och att människor inte behöver känna sig begränsade eller tvingade att vara på ett visst sätt till följd av normerande könsmönster. Undervisningen kan synliggöra att traditionella fördelningar av hushållssysslor bygger på en

209. Statens medieråd (2019a).

föreställning om att människor ska leva tillsammans i olikkönade relationer. Att diskutera vad man behöver kunna om man vill leva själv eller tillsammans med kompisar kan vara ett sätt att synliggöra vilka sysslor som ingår i hushållsarbetet.

För att underlätta förståelsen är det värdefullt att ta exempel ur elevens egen vardag, som att föra samtal om vem som gör vad i deras egen familj och vilka saker de själva brukar hjälpa till med, menar en lärare.

En elev berättade att han inte gillar att hjälpa till i tvättstugan – men insåg att det betydde att någon annan var tvungen att göra det. Eleverna bestämde sig för att testa en ny sak varje vecka. En pojke började natta sin lillebror och pratade efteråt mycket om hur det skulle vara att själv vara förälder. Flickor får relativt ofta möjligheter att pyssla, ta om hand och visa omsorg. Pojkar får inte det på samma sätt.

I undervisningen kan förmågan att kunna samarbeta och dela ansvar i praktiska situationer främjas.²¹⁰ En lärare berättar att de testar olika system för att fördela arbetsuppgifterna på lektionerna:

Just nu har vi ett stjärnsystem. Det är en lista med elevernas namn och bild och de olika sysslor som behöver göras. När de till exempel har plockat ur diskmaskinen får de en stjärna. Genom att räkna stjärnorna kan de se att alla hjälper till ungefär lika mycket.

210. Skolverket (2011a).

Praktisk-estetiska ämnen

OMFATTAR ESTETISK VERKSAMHET, Bild, Musik och Slöjd i grundskolans och i gymnasieskolornas nationella och individuella program.

Ämnesområdets koppling till jämställdhet, sexualitet och relationer

Ämnesområdet har flera kopplingar till jämställdhet, identitet, självkänsla och relationer. När eleverna utvecklar kunskaper i undervisningen om hur man kan gestalta genom bild, slöjd, musik, rytmik, lek och drama ges de också fler sätt att kommunicera. De olika uttrycksformerna ger många möjligheter att bearbeta och uttrycka erfarenheter, känslor, tankar och behov. Ämnena utvecklar också kreativitet och nyfikenhet, och att möta estetiska uttrycksformer kan ge känslomässiga upplevelser.²¹¹

Estetisk verksamhet kan präglas, som många av samhällets områden, av traditionella könsmonster. Vissa val av material, tekniker, instrument och rörelser kan vara tillgängliga för pojkar medan andra är mer tillgängliga för flickor. Det kan till exempel vara mer accepterat för en flicka att intressera sig för sömnad och dans än för en kille. I undervisningen kan läraren utmana traditionella könsmonster genom att uppmuntra alla elever att utforska olika uttryckssätt. Undervisningen kan också, genom att studera estetiska uttryck i olika konstformer, tidsepoker, traditioner och kulturer, belysa hur normer påverkar och begränsar människor, samt att normer kan se olika ut i olika sammanhang samt förändras över tid.

211. SKOLFS 2010:255.

Forskaren Åsa Falk-Lundqvist skriver:

Upplevelsepedagogiska metoder motarbetar negativa prestationskrav och eleverna blir fria att uttrycka sig utan att vara rädda för att misslyckas. Det innebär att alla är "lika" när det kommer till upplevelsekompetens.²¹²

Hon skriver att estetikens roll är att bidra med olika bilder av verkligheten och att vidga elevens upplevelsevärld. "Att arbeta med estetiska lärprocesser innebär att arbetet, oberoende av vilket ämne eller tema det handlar om, kopplas samman med känsla och uttryck." Med hjälp av estetisk skolning utvecklas identiteten och individen får hjälp att förstå sig

212. Falk Lundqvist (2007).

själv. När man ser sig själv som en deltagare som kan åstadkomma något för att påverka helheten och uttrycka detta i kommunikation, ökar tilltron till den egna förmågan.²¹³

I skapandet ges möjligheter att göra egna val och testa egna idéer – slå på trumman eller inte, stryka ut blå färg eller inte – vilket kan vara särskilt betydelsefullt för elever vars vardag är strukturerad och som i begränsad utsträckning tillåts ta egna beslut.²¹⁴ Det fria experimenterandet, och att i ett ljud eller ett färgmönster förstå och upptäcka sin förmåga att påverka, är värdefullt för självbilden.

213. *Ibid.*

214. *Ibid.*

I skapande verksamhet använder eleven kroppen som redskap. Att klara av uppgifter och att uttrycka sig estetiskt kan ge ett stärkt självförtroende som kopplas till kroppens förmåga och bidrar till en positiv kroppsupplevelse. Att delta med alla sina sinnen och i undervisningen se, höra, lukta och känna kan möjliggöra förståelse och närvaro på fler plan än det intellektuella.

Slöjd

Slöjdpraktiker och material har kopplingar till könsmonster i samhället och förväntningarna på pojkar och flickor kan se olika ut. Traditionellt förväntas kanske killar vara intresserade av att arbeta med grövre material som trä och metall medan textil associeras med det kvinnliga. Ett exempel på kopplingen mellan könsmonster och material är just färger och hur eleverna använder dem. Det finns de som fortfarande ser färgkopplingar till kön, att blått till exempel är en pojkfärg och rosa en flickfärg.²¹⁵ Hur påverkar det val av kläder eller material och färgsättning i slöjdundervisningen?

Skolan har ett ansvar för att motverka könsmonster som begränsar elevernas lärande, val och utveckling.²¹⁶ Genom att diskutera och problematisera strukturerna – och uppmuntra eleverna att överväga olika idéer, material, tekniker och utföranden – kan undervisningen bidra till att eleverna känner nyfikenhet, frihet och lustfylldhet. Att kombinera traditionella material med digital teknik kan vara ett sätt för eleverna att lättare tänka nytt och frigöra sig från förväntningar som annars begränsar dem. Det ökar förutsättningarna för att

de ska tillägna sig en bred repertoar av färdigheter och de könsmonster som eventuellt blir synliga kan lyftas till diskussion.

Bild

Bilder har betydelse för människors sätt att tänka, lära och uppleva sig själva och omvärlden – det gäller inte minst för områdena jämställdhet, sexualitet och relationer. Människor omges ständigt av bilder som har till syfte att informera, övertala, underhålla och ge estetiska och känslomässiga upplevelser. Det är betydelsefullt att kunna samtala om dessa bilder, förstå, uppleva och kritiskt granska dem – liksom att själv utveckla sin kreativitet och bildskapande förmåga.²¹⁷

Bilder som visar stereotypa kvinnor och män, kärnfamiljer, olikkönade relationer, vita människor och personer utan synliga funktionsnedsättningar är vanligt förekommande i samhället. Det gäller oavsett om det handlar om reklambilder, nyhetsbilder, bilder i resekataloger, läroböcker eller informationsmaterial.²¹⁸ Undervisningen kan synliggöra detta genom att ifrågasätta varför det är så många människor som saknas och diskutera på vilket sätt vi människor påverkas av att bilderna bara visar en del av verkligheten.

Många bilder i samhället handlar om sexualitet och relationer, och därmed också om makt, könsmonster och könsuttryck. Det gäller de direkt sexualiserade bilderna, men också bilder som syns i reklam, nyhetssammanhang och informationsmaterial. I undervisningen kan eleverna få möjlighet att upptäcka detta, resonera om hur vi blir påverkade

215. Ambjörnsson (2011).

216. SKOLFS 2010:255.

217. Skolverket (2011a).

218. Statens medieråd (2019a).

av bilderna och även utforska vad som händer i en bild om man ändrar en pose, ett ansiktsuttryck eller ett sammanhang. Genom historiska exposéer kan man exempelvis utforska könsuttryck och ideal, hur familjer har skildrats och vilka kroppsspråk och känslor människor förväntades uttrycka på 1700-talet. Bilder kan också berätta om kvinnors och mäns villkor och levnadsförhållanden i olika tider och sammanhang. Att arbeta med hur normer om kropp och sexualitet påverkar bildspråket kan även vara ett sätt att lyfta pornografi i undervisningen.

Manliga konstnärer har historiskt blivit mer uppmärksammade, och har ofta en mer given plats i konsthistorien. Läraren kan lyfta fram kvinnliga konstnärer och fundera på vilka verk som eleverna får ta del av, men också föra samtal om varför kvinnors konst är mindre känd.

Många kommunicerar idag med privata bilder genom att dela dessa på nätet. En anledning kan vara en vilja att uttrycka sin identitet, vilket kan vara en spännande ingång i undervisningen.²¹⁹ I undervisningen kan eleverna få undersöka vilka redigerings tekniker, exempelvis filter som används för att förmedla budskap och stämningar i bilder. De kan också fundera över och samtala om vilka bilder på sig själva de vill dela med andra och varför. Det är också viktigt att diskutera vilka problem det eventuellt kan leda till när man delar bilder på nätet.

Det kan vara bra att diskutera med eleverna om det förekommer att elever delar bilder för att kränka andra. Tillsammans kan man diskutera vilka bilder som kan vara kränkande, hur det känns att

hamna i situationer där kränkande bilder sprids och hur de kan undvika dessa situationer.

Musik

I musikundervisningen ska eleverna få möjlighet att utveckla sin kreativitet, musikalitet och tilltro till sin förmåga att sjunga och spela utifrån sina förutsättningar. Musik kan också bidra till identitetsutvecklingen och vara en betydelsefull väg till social gemenskap.²²⁰

Musik kan sätta igång tankar och beröra människor känslomässigt. Den är ett sätt att uppleva men också ett redskap för att visa känslor och förmedla idéer, tankar och religiösa budskap. Elever som i andra sammanhang har svårt att kommunicera kan i musiken hitta egna uttryck och vägar. Att spela och sjunga tillsammans övar även samspel och förmågan att interagera med lyhördhet. För elever som upplever att de i sociala situationer på olika sätt ”kolliderar” med sin omgivning kan det vara värdefullt med erfarenheter av att vara en del av en fungerande helhet som åstadkommer något tillsammans.

Skolans personal har i enlighet med läroplanens skrivningar ett uppdrag att motverka könsmonster som begränsar elevernas lärande, val och utveckling.²²¹ Både musikproduktion och musikkonsumtion präglas av könsmonster. Det finns förväntningar på vem – i fråga om kön, ålder och etnicitet – som ska skapa vilken sorts musik, men också på uttryckssätt och klädval vid musikframträdanden. Musikvideor visar tydligt de olika uttryckssätt som är tillgängliga för män respektive kvinnor.

219. Eek-Karlsson (2015).

220. SKOLFS 2010:255.

221. SKOLFS 2010:255; SKOLFS 2013:148.

Musikstilar, och möjligheterna att uttrycka intresse för dessa, har också kopplingar till kön. Vissa genrer anses mer manliga medan andra anses kvinnliga. Det kan vara svårt för barn och ungdomar att berätta vad de gillar om det avviker från förväntningarna. Även mellan instrument och kön finns det stereotypa samband.²²² I undervisningen går det att ta upp vad det finns för förväntningar på uttryck hos manliga respektive kvinnliga artister och vilka

222. Borgström Källén, C. (2014).

begränsningar och konsekvenser kan det leda till. Eleverna behöver i undervisningen få resonera kring de här strukturerna och uppmuntras att fritt utforska olika instrument, genrer och uttryckssätt.

I det centrala innehållet i Musik i grundskolan²²³ står det att eleverna ska få möta musik från olika kulturer och epoker, och även bekanta sig med några olika tonsättare, låtskrivare och musikaliska verk. Läraren ska välja verk och personer som

223. SKOLFVS 2010:255.

visar musikproduktionens bredd. Genom att välja hip hop av kvinnliga artister, band med både manliga och kvinnliga deltagare och låtar som handlar om samkönad kärlek bidrar läraren till att utmana begränsande normer.

Det centrala innehållets möjligheter

- **Mode och trender i ungdomskulturen. Vad de kan signalera och hur de kan påverka individen.** (Estetisk verksamhet, årskurs 7–9)
- **Mode och trender i ungdomskulturer, vad de signalerar och hur de kan påverka individen.** (Slöjd, årskurs 7–9)
- **Aktuell ungdomskultur, till exempel musik, mode och film.** (Estetisk verksamhet, gymnasiesärskolans individuella program)

Kläder kan vara stilmarkörer och uttrycka grupp-tillhörighet. Vissa klädesplagg uttrycker religiös, politisk eller kulturell hemvist. Kläder kan också vara ett sätt att utforska och uttrycka sexualitet och könstillhörighet. Att dela utseendemässiga attribut kan vara ett sätt att känna gemenskap, och att få klä sig som man vill är för många en värdefull del av att uttrycka sin identitet. Samtidigt kan det som signalerar gemenskap i ett sammanhang innebära utanförskap i ett annat. Vilka möjligheter har eleverna att uttrycka sig med kläder och vad händer när de utmanar normerna?²²⁴

224. Skolverket (2009).

När det gäller kläder, smycken och inredningsstilar finns det klara kopplingar till kön och könsmonster. Det gäller även accessoarer, skor och huvudbonader – den tänkta mottagaren går ofta att avläsa i utformning och färgsättning. På avdelningen för barnkläder är kläder i samma storlek ibland olika rymliga på flickavdelningen respektive pojkavdelningen. Flickkläderna förväntas sitta tajtare mot kroppen än vad pojkkläderna förväntas göra. Vad pojkar och flickor förväntas gilla och vilka möjligheter och begränsningar exempelvis klädmode kan medföra kan vara relevant att ta upp i slöjdundervisningen. Normbrott uppmärksammas och markeras, och kopplas inte sällan ihop med föreställningar om sexuell läggning eller könsidentitet.²²⁵ Undervisningen kan bidra till att öka kunskapen om hur normer inom området kan påverka och begränsa individer.

Att till exempel blanka och glansiga tyger mer sällan används i kläder till män, är något en lärare problematiserar i undervisningen.

Jag lägger stereotypa killkläder i en hög på golvet och stereotypa tjejkläder i en annan. Sedan undersöker vi vad som är olika. Eleverna nämner sådant som att de har olika färger och olika tryck och mönster. Vi pratar om vad som händer om en kille väljer ett plagg ur tjejhögen. Hur känns det att vara tjej och vilja ha plagg som ligger i killhögen? Jag låter eleverna blanda alla plagg i en stor hög på golvet. Hur skulle det vara om alla fick ha de kläder de ville? Vi brukar testa att sortera kläderna på andra sätt. Till exempel att lägga byxor på ett ställe och alla t-shirtar på ett annat. Vilken uppdelning är bäst?

225. Ambjörnsson (2011).

Kommentarmaterialet till Slöjd lyfter fram att det centrala innehållet har ett tydligt samhällsperspektiv och betonar vikten av att eleven görs medveten om vad olika uttryck signalerar och hur de kan uppfattas av andra.²²⁶ Till exempel kan eleverna få diskutera vilka värden som associeras med vilka stilar och vad olika kläder signalerar. Undervisningen behöver genomföras med varsamhet så att den inte resulterar i påståenden om olika grupper och olika kläders budskap. Olika uttryck kan förstås på olika sätt av olika utövare och tolkare, liksom värden kan förändras över tid och ha lika innebörd i olika sammanhang.

Att undervisa eleverna om att mode förändras över tid – och att det är olika på olika platser på jorden – ger dem insikter om att normer inte är statiska. Exempelvis anses rosa, av många, vara en klassisk tjeffärg, trots att det för hundra år sedan snarare var män som bar rosa. Kvinnor bar istället ofta blått. Klädesplagg som kjolar och klänning bärs av män i många länder, medan kvinnor i byxor är ett relativt nytt fenomen i Sverige och ovanligt på andra platser på jorden.

Genom att kombinera de historiska och kulturella perspektiven inom de samhällsorienterande ämnena med både estetisk verksamhet och vardagsaktiviteter kan kunskaper som går att koppla till sex- och samlevnadsundervisningen belysas.

226. Skolverket (2011a).

● **Reklam- och nyhetsbilder och andra för eleven aktuella bilder. Hur de är uppbyggda och vilket budskap de förmedlar.**

(Estetisk verksamhet årskurs 4–6 och 7–9)

● **Bilder som behandlar frågor om identitet, kön, sexualitet, etnicitet och maktrelationer. Vilket budskap de förmedlar och vilken påverkan de kan ha.** (Bild, årskurs 7–9)

Så här brukar en lärare inleda arbetet med bildanalys:

Eleverna får ge sig ut i närområdet och fotografera alla bilder de får syn på. De behöver inte gå långt: det finns bilder på löpsedlar, reklam vid busskuren, en bild i mobilen, en målning i klassrummet. Fotografierna tittar vi sedan på tillsammans. Vad vill bilderna säga? Hur tror ni att bilderna påverkar oss?

Eleverna ska kunna orientera sig och agera i en komplex verklighet med stort informationsflöde, ökad digitalisering och snabb förändringstakt.²²⁷ Bildanalys syftar till att träna elevernas förmåga att undersöka en bilds syfte, det vill säga få syn på de budskap i bilden som försöker påverka, locka och övertala mottagaren på olika sätt.

Det är viktigt att undersöka hur olika kroppar, utseenden och sexualitet används i bilder. Både nyhetsbilder, bilder i läroböcker, reklambilder och historiska bilder kan användas. Tillsammans kan eleverna få analysera och samtala om vad som

227. SKOLFS 2010:255.

händer i bilderna och hur de tror att personerna i bilderna känner. De kan också få reflektera över bildernas äkthet och hur retuschering kan ha använts.

De normer som genomsyrar samhället dominerar också i det generella bildspråket.²²⁸ Ett sätt att arbeta med hur könsmonster och könsuttryck skildras är att låta eleverna jämföra vad männen och kvinnorna på bilderna gör och vilka kläder de har på sig. En fördjupning av analysen, som också omfattar maktaspekter, kan innebära att undersöka hur personerna står eller sitter, vem som är längst fram i bilden och vilka egenskaper de uttrycker. En lärare berättar hur han arbetar:

Jag låter eleverna klippa ut bilder ur tidningar, reklam och informationsmaterial. En grupp gör ett collage med bilder på kvinnor, den andra med bilder på män. Sedan sätter vi collagen på väggen och jämför. Vad är lika och vad är olika på bilderna? Vilka färger är vanligast på de olika collagen? Vad gör personerna? Varför tror ni att det är olika?

Samma lärare fortsätter:

Nästa steg är att utmana normerna. Vi laborerar med uttryck, kroppshållningar och miner. Vad händer om mannen och kvinnan på en bild byter plats? Hur blir det om mannens huvud sitter på kvinnans kropp? Blir det annorlunda om det är en kvinna som står i den posen? Genom att klippa och klistra blir förändringarna konkreta och eleverna behöver inte försöka föreställa sig hur det skulle se ut. Ofta reagerar eleverna med att skratta, och det är en bra reaktion att uppmärksamma. Varför tycker man att det ser märkligt ut när en kille rör sig på det sättet?

228. Statens medieråd (2019a).

Sociala medier medför exponering för idealiserade representationer av utseenden, kroppar och livsstilar som kan föranleda jämförelser, avundsjuka och känslor av att inte duga eller räcka till.²²⁹

Utseendeidealen som även förekommer i reklam kan vara svåra att leva upp till och påverkar också möjligheten för människor att känna sig nöjda med sina egna utseenden. Undervisningen kan skapa förståelse för att reklambilder är till för att sälja produkter och att deras syfte rent av är att få människor att känna att de *inte* är bra som de är. Med hjälp av kunskaper om hur man kan redigera foto och film blir det lättare att förstå att bilder är tolkningar av verkligheten, menar den här läraren.

Det lättaste sättet att förstå att kroppar och utseenden kan manipuleras i redigeringsprogram är att testa själv. Det finns program och appar som är enkla att använda. Det ökar förståelsen för att till exempel reklambilder, eller bilder på snygga kändisar, inte alltid visar sanningen.

Att bilder på olika sätt uttrycker, anspelar på eller laborerar med sexualitet, makt och kön är vanligt. Det är något eleverna kan ha frågor om och behöva hjälp med att processa. En lärare resonerar kring behovet av att nyansera de bilder eleverna kan möta i pornografin.

229. Statens medieråd. (2020).

Eftersom eleverna kommer i kontakt med pornografi behöver jag föra samtal om vad de ser. Förstår man att porrfilmer visar iscensatta situationer och att människorna är skådespelare? Många elever får en skev uppfattning eftersom de tror att porren visar en verklig bild av kroppar och sex, och även hur man kan bete sig mot varandra i en sexuell situation. Det är vanskligt att skapa sig en bild av sex utifrån porrfilmer eftersom pornografins bildspråk innehåller maktaspekter.

Tillgänglighet och ökad användning av sociala medier kan leda till ökad exponering, risk för större utsatthet och kränkningar. Enligt studien *Unga, sex och Internet – i en föränderlig värld* har en fjärdedel av ungdomarna som deltog erfarenhet av att skicka avklädda bilder. Många är medvetna om riskerna med att dela bilder och ett antal uppger att de har ångrat sig efteråt.²³⁰

När man i bildämnet diskuterar etik, värderingar och integritet som rör bildanvändning i medier och övriga sammanhang kan man diskutera dessa frågor utifrån ungdomarnas eget perspektiv. Till exempel kan samtal om användandet av sociala medier och vilka bilder man möts av och delar vara en viktig del i undervisningen. I samhällskunskap kommer dessa frågor in, vilket ger möjligheter till ämnesövergripande arbete. Att sprida andras bilder på nätet, nätmobbning och kränkande kommentarer om andra ungdomars bilder kan bli aktuellt att diskutera med eleverna.

- **Framställning av berättande bilder, till exempel seriebilder.** (Bild årskurs 4–6, motsvarande innehåll i 1–3)
- **Framställning av berättande och informativa bilder, till exempel seriebilder och illustrationer till text.** (Bild, årskurs 7–9)

Sexualitet, känslor och relationer kan utforskas genom att eleverna illustrerar berättelser eller sagor om vänskap och kärlek. Det övar inlevelseförmågan och ger möjlighet till identifiering. Genom att prata om tolkningarna av karaktärerna kan man hitta ingångar till samtal om könsmonster och identitet. När berättande bilder framställs, som sagobilder och serier, utforskas också på ett djupare plan det som berättas, och det kan hjälpa eleven att skapa förståelse för olika förlopp och sammanhang. Särskilt scener som innehåller motiv och känslor kan bli begripligare när text och bild kombineras. En lärare berättar:

Vi väljer en situation, en känsla eller ett dilemma som eleverna får hitta sätt att gestalta. Vilka färger uttrycker på bästa sätt en viss känsla, som svartsjuka? Hur visar man att någon längtar, är ledsen eller precis har fått veta något roligt? Situationsbilder är bra för de ger en möjlighet att känna igen sig. Om de sedan hamnar i samma situation i verkligheten har de på sätt och vis redan ”varit med om det”.

Det finns möjligheter att samarbeta med andra ämnen och ämnesområden, till exempel kring arbete med kroppen, och att i arbetet med bildframställning använda sig av digital teknik.

230. Svedin, Priebe, Wadsby, Jonsson och Fredlund (red.) (2015).

Eleverna kan göra informativa bilder som visar vilka ställen på kroppen som är mest känsliga, eller hur kroppen förändras i puberteten. En lärare berättar att det var populärt att låta eleverna göra bildserier som förklarade hur man kan använda en kondom. Serier kan också användas för att förklara och levandegöra vad som händer steg-för-steg när man besöker en ungdomsmottagning. I framtagande av exempelvis bildserier kan med fördel digital teknik användas.

- **Musikassociationer: bilder, känslor, åsikter och berättelser som kan uppstå när man lyssnar på musik.** (Musik årskurs 7–9, motsvarande innehåll i 1–3 och 4–6)
- **Förmedling av tankar och känslor genom musik, dans och drama.** (Estetisk verksamhet, gymnasiesärskolans individuella program)
- **De estetiska uttrycksformernas betydelse för människor i olika sammanhang.** (Estetisk verksamhet, gymnasiesärskolans nationella program)

När eleven lär sig mer om sina egna känslor blir upplevelsen av den egna kroppen och den egna personen tydligare. Det finns många sätt att utforska vilka känslor och tankar som olika musikstycken väcker. I samarbete med bildundervisningen kan eleverna få måla de tankar, känslor och bilder som framkallas när de lyssnar på musik. I språkämnena kan de skriva texter med ett musikstycke som inspiration. Att estetisk verksamhet och känslor är intimt sammankopplade, framhålls av en lärare.

En elev beskrev hur en bild ”överföll” henne. En annan att musik kan ”stöta till en”. Det är olika sätt att uttrycka att konsten påverkar våra känslor och tankar, och att den är en bra utgångspunkt för att öva på att beskriva upplevelser.

I samarbete med idrotten får eleverna göra en slags inre resa, liggandes på mattor i gymnastiksalen, berättar en lärare.

Det är lättare att uppleva musik och lyssna inåt om man ligger ned och inte tittar på någon av klasskompisarna. Samtidigt som jag spelar olika musikstycken ställer jag frågor som eleverna får fundera på. Hur känns det i kroppen? Vilka känslor känner du?

En annan lärare använder filmmusik för att öva elevernas inlevelseförmåga.

Utifrån musiken får de gissa vad de tror händer i filmen när det stycket spelas, vad de tror att personerna känner och varför. Vi skapar berättelser där det inte finns några rätt och fel, där det handlar om att utforska vilka bilder som kommer till en. En lättare variant är att de får säga de ord de kommer att tänka på, eller uttrycka känslor de känner med ansiktsuttryck. Den här övningen synliggör att det inte är en intellektuell aktivitet att lyssna på musik, den är känslomässig.

Genom att studera hur musik används i filmer eller reklam kan eleverna få förståelse för att musik kan påverka vår sinnesstämning och ibland används aktivt för att till exempel få oss att köpa något. Men musikens förmåga att konkretisera, locka fram och förstärka upplevelser rör också det privata. Exempelvis har många erfarenheter av att ett särskilt

musikstycke kan framkalla minnen från ett sommarlov eller en förälskelse. För elever som har svårigheter att minnas kan musik vara ett bra verktyg för att återuppleva positiva stunder. Musiken blir ett sätt att resa tillbaka till en viss plats eller sammanhang. Att få lyssna till den musik man möter vid exempelvis högtidliga sammanhang inför eller efter själva högtiden kan bidra till igenkänning och trygghet eller bli ett stöd för minnet.²³¹

Musik kan även användas i vardagen för att förstärka upplevelser. En lärare berättar hur hon gör eleverna medvetna om musikens olika användningsområden, till exempel som avslappning, motivationshöjare eller i sociala sammanhang, genom att låta dem göra låtlistor. Eleverna får själva välja vilken lista de vill skapa.

Det kan vara en lista med musik som man vill höra på morgonen för att komma igång med dagen eller musik för att komma ner i varv på kvällen. En elev gjorde en lista för löprundan, en annan ville ha musik att lyssna på när hon bakar. Det gäller att hitta rätt musik, som ger rätt känsla eller inspiration, och det ger oss möjlighet att samtala om vilken musik som passar bra till vad. Är det skillnad på musik man vill lyssna på när man är kär och när man är olyckligt kär?

Läraren beskriver att låtlistorna gör upplevelsen möjlig att handskas med. ”Listan gör det lättare att hantera känslorna, den ger ramar. Eleverna lär sig att de kan lyssna på musiken när de vill gå in i en viss upplevelse. När de känner sig färdiga, kan de stänga av den.”

231. Skolverket (2011a).

- **Musik som knyter an till elevens vardagliga och högtidliga sammanhang.** (Estetisk verksamhet årskurs 1–3, 4–6 och 7–9)
- **Musikens funktion för att markera identitet och grupptillhörighet i olika kulturer.** (Musik, årskurs 7–9)
- **Musikens funktion för att markera högtider, traditioner, identitet och grupptillhörighet.** (Estetisk verksamhet, gymnasiesärskolans individuella program)
- **De estetiska uttrycksformernas betydelse för människor i olika sammanhang.** (Estetisk verksamhet, gymnasiesärskolans nationella program)

Med musik kan en individ förstärka och kommunicera sin bild av sig själv. En persons musikintresse eller musiksmak kan utgöra en del av identiteten och medföra känslor av samhörighet med andra. Musikens identitetsskapande möjligheter fungerar emellertid både stärkande och begränsande.²³² Både musikproduktion och musikkonsumtion präglas av könsmonster. Det finns förväntningar på vem – i fråga om kön, ålder och etnicitet – som ska skapa vilken sorts musik, men också på uttryckssätt och klädval vid musikframträdanden. Musikvideor visar ibland de olika uttryckssätt som är tillgängliga för män respektive kvinnor. Musikstilar, och möjligheterna att uttrycka intresse för dessa, har också kopplingar till kön. Det kan vara svårt för en elev att berätta att man gillar musik som helt bryter

232. Skolverket (2017a).

mot det förväntade. Även mellan instrument och kön finns det stereotypa samband. Eleverna kan i undervisningen få resonera kring dessa strukturer och uppmuntras att fritt utforska olika instrument, genrer och uttryckssätt.²³³

Kursplanen i Musik öppnar för samtal om elevernas egna erfarenheter av musik, deras musiksmak och vilka känslor olika sorters musik framkallar hos var och en.²³⁴ En lärare berättar att hon arbetar med hur det är möjligt att konstruera identitet i relation till musik och att hon försöker göra eleverna uppmärksamma på att de kan använda musik som ett sätt att uttrycka sig.

Ett ledmotiv är en låt som är associerad med en person, stämning, känsla eller tanke. I filmer används ledmotiv för att beskriva och förstärka filmens budskap eller karaktärernas känslotillstånd. Eleverna får i uppdrag att hitta ett ledmotiv till sig själva och att formulera varför just den låten säger något om deras person. En svårare variant är att få komponera egna stycken.

Musiken kan, enligt en lärare, öppna dörrar för ett utforskande av identiteten som är vanligt under tonårstiden.

233. Ganetz, Gavanas, Huss och Werner. (2009); Borgström Källén, C. (2014).

234. Skolverket (2011a).

Att vara en del av en subkultur, använda vissa kläder och uttryck, kan vara ett sätt att lära känna sig själv. Att upptäcka nya intressen kan också vara ett sätt att förvärva en större frihet och ta mer plats. Låt säga att en elev börjar lyssna på punk och vill klä sig som en punkare. Föräldrarna har alltid köpt barnets kläder, men nu vill han eller hon få bestämma själv. Att inse det, och börja kräva nya saker, är ett led på vägen mot att bli vuxen.

Den musik som eleverna lyssnar på berör även sexualitetens område, sexualiteten kan finnas närvarande i låttexter och inte minst i scenspråk och musikvideor. Ungdomsstyrelsens rapport *Se mig. Unga om sex och internet*²³⁵ lyfter fram hur kultur som vänder sig till en bred ungdomsgrupp domineras av sexuella koder och symboler och att uttryckssätt som är vanliga inom porrindustrin har blivit en alltmer integrerad del av bildspråket. Klädstilar, poser och sätt att dansa i exempelvis musikvideor kan väcka tankar och funderingar hos eleverna som undervisningen kan hjälpa till att bearbeta.

- **Rollspel, till exempel utifrån sagor, händelser och känslor.** (Estetisk verksamhet årskurs 1–3, 4–6 och 7–9)
- **Förmedling av tankar och känslor genom musik, dans och drama.** (Estetisk verksamhet, gymnasiesärskolans individuella program)

Inom området jämställdhet, sexualitet och relationer finns det otaliga teman att skapa rollspel och dramatiseringar kring. Det finns många olika uppslag till teman där eleverna ges möjlighet att sätta sig in i hur olika personer kan tänka, känna och agera i olika situationer. Eleverna kan själva ge förslag på scenarier, en händelse som inträffat på skolan eller en scen i en film som eleverna vill utforska ett alternativt slut på. Tillsammans kan de till exempel diskutera vad som händer på festen om någons flickvän flörtar med en annan, eller ge förslag på hur man kan berätta för sina föräldrar vem man är kär i. Att diskutera vad som händer och hur det känns när någon skriker ”hora” i skolmatsalen, kan också ge värdefulla samtal och möjligheter till gemensam reflektion.

I skapandet och gestaltandet kan eleverna uttrycka och bearbeta känslor och erfarenheter samtidigt som deras fantasi, inlevelse, symboliska tänkande, samarbets- och problemlösningsförmåga stimuleras. Rollspel och dramaövningar låter eleverna öva på att sätta sig in i andras situationer och förstå förlopp ur olika perspektiv. För en elev som ofta använder sig själv som måttstock kan det vara värdefull kunskap.

I rollspel och dramaövningar kan både talat språk, tecken, kroppsspråk, miner och gester användas. För att samspelet med andra ska fungera är det betydelsefullt att kommunikationen ”stämmer”, det vill säga att man säger samma sak med exempelvis ord och kroppsspråk.

235. Ungdomsstyrelsen (2009).

Dramaövningar som utforskar kroppsspråk kan exempelvis vara att gestalta känslor. ”Jag sätter på musik och ropar ut känslor som eleverna ska uttrycka. Jag ber dem göra stora rörelser och överdriva”, berättar en lärare. ”En annan variant är klassiska charader. Eleverna får två och två gestalta en känsla och låta de andra gissa vilken det är.” Efteråt samtalar de om hur det känns att uttrycka känslor, om det är lätt eller svårt att göra det och hur man kan veta vad någon annan känner.

En lärare berättar att de gör en övning hon kallar för ”känslö-följa-John”.

En elev uttrycker en känsla med hjälp av ansiktsuttryck, kroppshållning och rörelser. Nästa elev tar vid och härmar samma känsla. Övningen innebär att eleverna också tränar förmågan att tolka någon annans uttryck.

Exempel på ämnesövergripande arbeten

UNDER FRAMTAGANDET AV DET här materialet har det i samtal med lärare och annan skolpersonal framkommit tankar och funderingar kring fyra centrala teman för sex- och samlevnadsundervisningen. Dessa är vänskap, personlig integritet och gränssättning samt föräldraskap och kärlek. Följande texter kan läsas som exempel på ämnesövergripande projekt, men också fungera som utgångspunkter för samtal i arbetslagen om frågeställningar och utmaningar som är centrala i undervisningen. Genom lärarcitat ges exempel på hur arbetet i klassrummet kan utformas.

Vänskap

I möte med unga med intellektuell funktionsnedsättning tenderar omgivningen att uppmuntra vänskapsrelationer framför sexuella relationer.²³⁶ Samtidigt kan vänskap i undervisningen hamna i skymundan för området kärlek, trots att vänskapsrelationer för många är lika viktiga, starka och komplexa som kärleksrelationer. Olika ämnen och ämnesområden kan bidra med olika ingångar till temat: Vänskap. Språkundervisningen kan undersöka vänskapsrelationer och utanförskap i skönlitteratur, samhällsorienterande ämnen kan undersöka varför vänskap mellan en kille och en tjej av omgivningen ofta tolkas som kärlek, vad som kännetecknar en bra vän och hur gruppsytryck kan skapa otrygga klimat i skolan. I idrott och hälsa kan eleverna undersöka vänners betydelse för hälsan och välbefinnandet. Som en del av temat kan frågor som rör kränkningar och trakasserier beröras. Liksom på vilka sätt det går att ingripa om man vet att någon i skolan blir illa

236. Löfgren-Mårtenson (2005b).

behandlad eller vad kan man göra om man själv blir utsatt.

Frågor om hur man skaffar kompisar är vanliga hos elever. En lärare menar att hon möter elever som är ledsna för att de känner sig ensamma, men som inte vet vad de ska göra för att ändra på situationen. Läraren förklarar att de arbetar med att ”definiera” relationer, som skillnaden på att vara vän och att vara kär, eller skillnaden mellan en vän och en bekant, och pratar om hur man underhåller en relation.

Olika relationer har olika sociala koder. En arbetskamrat är du kanske inte så nära att du kramas när ni ses. En nära vän, däremot, kan förvänta sig att du ringer ibland, eller att du inte alltid ställer in om ni har bestämt att ni ska träffas. Vi pratar om vad en bra relation innebär. Vad är en dålig relation? Hur vet man skillnaden? Jag använder ofta en scen ur en film för att komma in på samtal om hur man visar omtanke, är schysst och kan trösta någon. Det är värdefullt om eleverna lär sig att själva identifiera skillnaden mellan att vara vänner och att kanske bli utnyttjad eller behandlad taskigt.

I *Barn med behov av särskilt stöd* beskrivs att många människor med utvecklingsstörning ”kämpar med känslor av tillkortakommande, dålig självkänsla och farhågor om misslyckanden i skola, på arbetet och i samspelet med vänner och familj”.²³⁷ Författarna framhåller att omgivningen inte speglar mindervärdeskänslor och upplevelser av att bli avvisad, utan istället väljer att se människor med en utvecklingsstörning som ständigt glada och godmodiga.

237. Asmervik, Ogden och Rygvold (red.) (2001).

I samband med undervisning om relationer finns möjligheter att synliggöra att människor kan känna sig ensamma och utanför, och på så sätt bekräfta att det kan kännas sorgligt och ledsamt att inte ha några vänner, inte få vara med på rasterna eller att andra är med en för att ”vara snäll”. Att undvika att tala om sådant som är svårt kan uppfattas av eleven som att upplevelsen och känslorna ifrågasätts.

Skolpersonal uppger att de vanligaste orsakerna till kränkningar mellan elever är etnicitet, kön och funktionsnedsättning.²³⁸ I rapporten *Diskriminerad, trakasserad, kränkt?* berättar till exempel elever i grundskolan själva om sina upplevelser i skolan. Deras historier tyder på att de blir extra utsatta för diskriminering, trakasserier och kränkningar.²³⁹

För att undersöka hur eleverna upplever miljön på den egna skolan kan man arbeta med en trygghetskarta, säger en lärare.

Jag använder en karta över skolan, eller fotografier som visar skolgården, toaletterna, gymnastiksalen. Hur är det att vara på de olika platserna? Var är det tryggt att vara? Vad är det dåligt att vara? Varför?

Lärare nämner att det ibland är den fysiska miljön som är problemet. Även om det egna klassrummet är anpassat betyder inte det att alla skolans lokaler är det. Lärare tar också upp att den relation som några av eleverna har till assistenter och lärare tenderar att ersätta vänskapsrelationer till jämnåriga.

Vänskapsrelationer till vuxna kan vara värdefulla men har samtidigt brister. Exempelvis får assistenten betalt för sitt jobb och har ibland en omvårdande

238. Friends (2019)

239. Skolverket (2009).

eller uppfostrande roll i relation till eleven. Att umgås mer med jämnåriga kan istället ge möjligheter att utvecklas genom lek och samspel. Miljöer med mindre styrning av vuxna kan också ge eleverna större möjligheter att öva på interaktion, att ta initiativ och att vara aktiva i relationer.

Färre vänskapsrelationer och ett generellt större överbeskydd från vuxna²⁴⁰ kan göra att ungdomar med intellektuell funktionsnedsättning inte får tillgång till samma samtal om sexualitet, relationer och sexuell praktik som annars delas mellan kompisar och i sociala sammanhang. ”Eleverna lever ibland i en liten värld, de är ofta hemma och gör få saker på fritiden”, berättar en lärare som menar att personalen i skolan aktivt kan uppmuntra till sociala kontakter.

Åk på kollo, var med i en fritidsverksamhet, gå på fest! Många av eleverna har rätt till en kontaktperson att göra saker med. Skolan kan ge information om det, och en knuff i rätt riktning. En del elever har föräldrar som av olika skäl har svårt att ta de här kontakterna.

Läraren beskriver även att ett sätt att öka möjligheterna för eleverna att träffa vänner är genom att utmana normer som sätter gränser kring vänskap.

Vänner träffas ofta eller sällan, man kan ha en vän på landet, ha kompisar man umgås med på nätet och vänner som man kanske bara gör en enda sak med, som spelar ett visst spel eller går ut med hunden tillsammans med. Det finns även föreställningar i samhället om att en person som inte har vänner är misslyckad. Måste det vara så?

Genom samtal kan eleverna stärkas i att det som verkar vara bra för andra inte alltid är bra för en själv. Det kan till exempel handla om att eleven kanske trivs med att vara själv, eller föredrar någon enstaka vän framför flera stycken.

Personlig integritet och gränsättning

I undervisningen ska eleverna få lära sig om gränser, integritet, sexualitet och samtycke för att bättre kunna hantera situationer i livet och minska risken för att bli utsatt för eller utsätta någon annan för övergrepp. Undervisningen bör följa elevernas ålder och mognad, från att ge ord för kroppens privata kroppsdelar och fakta om sexuella övergrepp till att lärare för diskussioner om vad som är okej och inte när det kommer till att respektera varandras gränser. Att alla elever ges kunskap om samtycke, vad trakasserier och övergrepp är liksom hedersrelaterat våld och förtryck är en del i skolans förebyggande arbete mot våld och övergrepp.

Undervisning som handlar om kroppskännedom och känslor är en bra utgångspunkt för att hjälpa eleverna att bli medvetna om kroppens gränser och den egna viljan. En lärare talar med eleverna om att det finns osynliga gränser som inte går att se mellan människor.

Hur märks det om de osynliga gränserna överskrids? För att kunna märka det behövs en upplevelse av den egna kroppen. Var tar min kropp slut någonstans? Hur nära får jag gå någon annan? Hur ofta, och när, passar det sig att krama någon? Det handlar om att resonera kring sin egen och andras integritet.

240. Helmius (2010).

Att tala om ja- och nej-känslor är ett sätt att ge eleverna kunskap om sin egen vilja och ett språk för att uttrycka sina önskemål och behov. Det kan till exempel handla om att prata om hur det känns när man vill eller inte vill något. Att öva på att säga och visa nej genom att uttala ordet högt och uttrycka det med kroppen kan vara ett sätt att stärka elevernas självförtroende. Sociala berättelser, dramaövningar och rollspel kan användas för att låta eleverna reflektera över och pröva olika sätt att agera.

Grunden i integritet och gränssättning är kunskap om att varje människa själv bestämmer över sin egen kropp, men en god självkänsla och insikter om att de egna känslorna är värdefulla är en förutsättning för att kunna agera utifrån det som känns bäst för en själv. Nordeman skriver om hur föräldrar, skola och lärare kan börja tidigt med att aktivt stärka självförtroendet hos barn och ungdomar. ”Genom att aktivt bekräfta den egna viljan och visa respekt för individuella behov ökar förmågan hos henne/honom att säga ifrån.”²⁴¹

I mötet med skolpersonal har det framkommit att ett sätt att visa respekt för elevens personliga sfär, kropp och integritet kan vara att be eleven att själv ta fram mössan, istället för att plocka upp den ur elevens ficka. När eleven får göra själv, eller ge tillåtelse åt någon annan, visar man att det finns sådant som var och en bestämmer över själv. Det kan bidra till att stärka uppfattningen av den egna kroppen, självkännedomen och förståelsen för mitt och ditt. Andra sätt kan vara att låta eleven bestämma över sin skrivbordsplats, inte ta i elevens kropp utan att först stämma av att det känns okej

241. Nordeman (2011).

”Eleverna får röra sig i rummet och högt och tydligt säga ’ja!’, gärna med stora kroppsrörelser. För det mesta görs sådana övningar för att öva på nejsägande, men jag tror att det är lika självförtroendestärkande att hitta det där starka, leende ja:et i kroppen.”

LÄRARE

och låta eleven märka kroken, stolen och väskan med sitt namn. Sådant förtydligar det personliga utrymme som alla människor har rätt till. När gränserna mellan en själv och andra blir tydligare blir det lättare att uppfatta andras personliga gränser och att veta när någon överträder ens egna.

Undervisningen kan också handla om hur man uppfattar och förstår någon annans känslor, hur man tar reda på vad någon annan vill och vilka handlingar som är tillåtna och lagliga. Elever som tycker att det är svårt att leva sig in i en annan människas känslor, och som tenderar att alltid utgå från sig själv, behöver mycket övning för att förstå de grundläggande principerna för samspel och ömsesidighet. Vissa ungdomar har erfarenheter av att de ibland går över andras gränser och kan behöva erbjudas samtalsstöd för att hantera upplevelsen av de situationerna och hjälp för att lära sig att inte utsätta andra för kränkande handlingar.

Elever med utvecklingsstörning tillhör en särskilt utsatt grupp, både när det gäller att bli utsatt för och utsätta andra för sexuella övergrepp.

Undervisning om hur man sätter och förstår andras gränser, om sexualitet och om samtycke kan hjälpa eleverna att bättre förstå och kunna hantera situationer som kan uppstå. Olof Risberg är psykolog och psykoterapeut och har arbetat med ungdomar med intellektuell funktionsnedsättning som har begått sexuella övergrepp. Han skriver:

Slutsatsen för mig är att den som inte alltid förstår och i hög utsträckning är beroende av en välvillig omgivning är enkel att utnyttja/kränka. Dessutom riskerar den som är annorlunda att delvis exkluderas från den sexuella arenan, trots sexuella behov och önsningar. Han eller hon löper då en såväl större som begriplig risk att tilltvinga sig det som många av oss ändå får uppleva. Det är viktigt att alla som kommer i kontakt med personer med utvecklingsstörning har en öppenhet inför de här aspekterna. Härigenom kanske vi kan bli bättre på att upptäcka att människor som inte alltid tydligt kan kommunicera eller förstå kan vara utsatta för, eller hamna i, svåra och farliga omständigheter. Vi måste också lägga ner mycket energi och resurser på upplysning och information direkt till de utvecklingsstörda för att på det sättet kanske kunna förebygga övergrepp. Vi måste ha en tillåtande hållning och berätta om att det finns varianter och olika sätt att uttrycka sin sexualitet, men också stötta barnen och ungdomarna i att utveckla en förståelse för vad som ändå kan vara fel.²⁴²

Risberg framhåller även vikten av att omgivningen tar övergreppen på allvar och inte förminskar

dess. Om en elev blir utsatt behöver skolpersonal finnas där och lyssna och stötta och vidta relevanta åtgärder. Skolans riktlinjer och rutiner mot trakasserier och sexuella trakasserier samt och insatser vid kännedom om att ett barn far illa ska vara kända av all personal på skolan.²⁴³

Utan konkret kunskap om vilka handlingar som kallas för sexuella trakasserier eller sexuella övergrepp är det svårt att veta om man själv har blivit utsatt eller om man har utsatt någon. En lärare berättar att han utgår från ett samtal om samtycke, men säger att det är ett begrepp som kan vara svårt att begripa.

Vad betyder samtycke? Samtycke betyder att båda personerna vill samma sak. Men om den ena är mycket yngre, har svårare att förstå saker eller av annan anledning är i underläge kallas det för ett övergrepp trots att båda vill. Hur en handling upplevs är alltid viktigt, men inte alltid avgörande för om händelsen räknas om ett övergrepp eller inte. Jag använder mig av dockor eller bilder som visar scener när jag konkretiserar vad ett sexuellt övergrepp är. Bilderna kompletteras med tankebubblor som skildrar hur personerna på bilderna tänker och känner. Vi tittar på en scen och sedan frågar jag: Är det samtycke nu? Då illustreras att en situation är ”rätt” om båda vill och ”fel” om bara en vill. Ofta pratar vi om sexuella övergrepp och fokuserar på att om det känns fel så har alla rätt att slippa. Men när det kommer till vuxna som gör sexuella saker med barn spelar barnets känslor ingen roll – det är alltid både fel och brottsligt.

242. Risberg (2004).

243. 3 kap.18§ diskrimineringslagen.

En annan lärare betonar på samma sätt behovet av tydlighet.

Jag har kort med påståenden. Det står sådant som "Man kan bli utsatt för ett övergrepp av någon man är kär i", "Man kan utsätta en person man är kär i för ett övergrepp", "Övergrepp måste inte ske med våld" och "Man kan bli utsatt för ett övergrepp trots att man inte förstår vad

som händer". Vi formulerar situationer när detta kan ske. Eleverna kanske har en idé om vad som gäller för ett övergrepp men de har inte tänkt på att de kan ske också i andra sammanhang. Exempelvis är jag tydlig med att sexuella övergrepp förekommer mellan personer av samma och olika kön och av personer som är olika eller lika gamla.

Det är också meningsfullt att tala om *varför* människor väljer att göra sexuella saker med varandra. En lärare berättar att elever som saknar verktyg för att bedöma sociala situationer kan ha svårt att läsa av ett sexuellt sammanhang och därför riskerar att bli utnyttjade.

Det behöver inte vara så att en elev har sex eller gör sexuella saker mot sin vilja. Samtycket kan finnas, men anledningen till att eleven går med på sex kan vara för att någon har sagt att man måste ha sex om man är ihop, eller för att de får något i utbyte. Vissa elever tror blint på saker de hör och blir därför lätta att övertala. Vi pratar mycket om *varför* man har sex och varför man inte ska ha det. Anledningar att ha sex kan vara: personen är upphetsad, det känns pirrigt och skönt i kroppen, det känns roligt, spännande och bra. Men ska personen ha sex för att den får en present? Mot betalning? Eller för att någon tjuatar? Jag berättar att det inte är tillåtet att ge någon en present eller pengar i utbyte mot sex. Vi jobbar också med rollspel och tecknade situationer där eleverna får försöka leva sig in i hur man kan agera.

En annan lärare tar hjälp av en kollega för att spela upp en scen som eleverna får diskutera.

**Jag utgår från en situation, ungefär som denna:
”Martin och Jesper är ihop. Jesper säger till Martin att Martin ska hångla med honom och att han efteråt kommer att få Jespers nya tröja. Martin vill gärna ha tröjan. Vad tycker du att han ska göra?”
Vi spelar först upp scenen för att levandegöra händelsen, sedan får eleverna diskutera. Är det okej att ge saker i utbyte mot hångel? Måste Martin göra som Jesper säger? Måste han vara ”snäll”? Hur ska han göra för att veta vad han själv vill? Jag vill att vi ska öva sådant som gör att de kan handla klokt och tro på sig själva.**

Föräldraskap

Ungdomar med intellektuell funktionsnedsättning möts av blandade budskap när det gäller föräldraskap. Å ena sidan finns det i samhället en stark förväntan på att människor ska vilja ha barn. Samtidigt finns det uppfattningar om att personer med utvecklingsstörning inte kan ta hand om barn och därför inte borde skaffa några. Hos skolpersonal och i familjer finns det ibland en oro för att en individ ska bli gravid eller göra någon gravid.

Uppfattningar om att människor med utvecklingsstörning inte skulle bli tillräckligt bra föräldrar internaliseras av ungdomarna själva. Löfgren-Mårtenson skriver att ungdomar hon möter är medvetna om omgivningens rädsla och att denna påverkar deras självbild.²⁴⁴ Tanken på att man själv inte kommer att bli förälder kan också vara smärtsam eftersom det betyder att man inte har tillgång till det liv som många andra kommer att leva.

Undervisningen kan rymma samtal om hur det generellt är att vara förälder, vad ett barn behöver och vad en person behöver tänka på innan den bestämmer sig för att skaffa ett barn. Det kan även vara värdefullt att diskutera varför vissa, och andra inte vill ha barn i framtiden. Många ungdomar ställer frågor om vad som händer om en förälder inte kan ta hand om sitt barn, och om barnet skulle ära ens egen funktionsnedsättning. För de ungdomar som har fått höra att de inte skulle klara av att vara föräldrar är det värdefullt att samtala om det och att hjälpa dem att hitta en egen uppfattning om vad de tror att det innebär att ha barn, vad de själva

244. Löfgren-Mårtenson (2009).

skulle vilja och hur de i framtiden ska ta ett sådant beslut.

När undervisning tar upp alla kvinnors rätt till abort och att själva få bestämma att de inte vill bli föräldrar riskerar man att glömma bort att det finns människor som kämpar för ”rätten” att få föda barn och vara föräldrar. På samma sätt kan undervisningen uppmärksamma inte bara rätten att välja bort en social roll som ”mamma” utan även att synliggöra de kvinnor som strävar efter att få tillgång till samma roll.²⁴⁵ Givetvis gäller det även samtal om papparoller och mäns drömmar om föräldraskap.

Traditionella kvinno- och mansroller knyts ofta till moderskap och faderskap. Att inte bli förälder innebär för en del att det blir svårare att identifiera sig med könsnormerna och ge upplevelser av att vara misslyckad eller inte räcka till. Normer om föräldraskap och familj behöver därför problematiseras i undervisningen.

Skolan kan också bidra till att sexualiteten blir en positiv och integrerad del av ungdomarnas liv och att de får kunskaper om lust, närhet och möjligheter att uttrycka sin sexualitet. På så sätt står den på egna ben och kan vara en tillgång i livet, utan att sammanblandas med reproduktion. Ett synsätt som särskiljer möjligheter att uppleva närhet och att känna lust från sexualitet med syfte att skaffa barn kan också göra att flera känner att sexualiteten berör dem själva.

Ett utvidgat familjebegrepp

I undervisningen kan eleverna ges möjlighet att undersöka familjen ur olika perspektiv, som hur familjer har porträtterats historiskt. De kan också få samtala om hur människor i en familj påverkas av varandra och vad som är viktigt, bra och svårt med att vara en familj.

Familjebegreppet idag är mångfacetterat – en familj kan bestå av ensamstående föräldrar, bonusbarn, plastmammor, styvpappor, helgpappor, halvsyskon och samkönade föräldrar. Kanske är ens assistent en viktig del av familjen. I samtal om familjer är det värdefullt att som lärare undersöka sitt språk.²⁴⁶ Uttryck som ”mamma och pappa” kan bidra till att reproducera en begränsande bild av hur familjer kan se ut. Att tala om ”föräldrar” som de personer eleverna bor tillsammans med kan också upplevas som uteslutande för vissa barn. Genom att istället säga ”den eller de vuxna som finns där hemma” skapas möjligheter för att också omfatta de barn som bor i familjehem, lever i storfamiljer, bara träffar sina föräldrar ibland och vars förälder bor i ett annat land eller kanske sitter i fängelse.

245. Lofgren-Martenson (2009).

246. Barron (2004a).

Kärlek

Kärlek och relationer är ett område som lämpar sig bra för ett ämnesövergripande projekt. En lärare berättar om ett som de kallade ”Kärlekens alla sidor”. Inom ramen för det undersökte eleverna synen på kärlek genom historien och tittade på hur kärlek har uttryckts i konstverk, musik och berättelser. Hur det är att bli kär redovisades med en bildserie som berättade vad som händer i kroppen på en person som blir kär och elevernas egna kärleksdikter. Projektet utforskade också vilka normer det finns som begränsar kärleken. ”Eleverna resonerade kring att kärlek på film alltid illustreras med en kvinna och en man och att de är ungefär lika gamla. Stora åldersskillnader och kärlek mellan tre eller fyra personer, liksom samkönad kärlek, skildras mycket sällan”, berättar läraren. De inledde projektet genom att titta i tidningar och leta efter bilder som har med kärlek att göra.

Det blev en slags associationsövning, fast vi tog bilder till hjälp. Varför tycker du att den bilden handlar om kärlek? Vad är det du tänker på då? Att det sällan finns några rätt eller fel i samtal kring samtal om kärlek gör att alla elever kan delta med sina tankar och åsikter. Vad är kärlek? Vad är bra med kärlek, och vad är dåligt? Är kärlek viktigt? Hur känns kärlek? Är det lätt att visa sin kärlek för någon? Varför kan det vara svårt?

Ämnet kärlek är stort och undervisningen kan synliggöra att vara kär i en kompis, en idol, avståndsförälskelser och kärlek till en eller flera personer samtidigt. ”Samtalen handlar ofta om olycklig kärlek, att längta, bli lämnad eller att lämna någon och om svartsjuka. Det kommer alltid frågor om hur man träffar en partner”, berättar en lärare.

Om man vill bli ihop med någon kan det vara smart att bli kär i någon som är relativt jämnårig och finns i ens omgivning. Möjligheten att kärleken är besvarad är mycket större än om de blir kär i en kändis eller en vuxen. Vi skriver listor på saker de kan göra, och ställen där de skulle kunna träffa någon. Eleverna får på så sätt tips på mönsterhandlingar, som att fråga om någon vill gå på bio eller säga att någon är fin, men det är samtidigt viktigt att utmana normerna kring hur något ska gå till. En elev har varit i en kärleksrelation länge med en person hon aldrig har träffat. De spelar Alfapet tillsammans på nätet. Det handlar om att problematisera föreställningar om att kärlek måste innefatta vissa saker, som sex. Och belysa att fysisk närhet inte behöver omfatta kärlek. Kärlek och sex är heller inte viktigt för alla människor.

Lärare berättar att eleverna vill ha konkreta tips på vad folk gör på en dejt eller när de är tillsammans, hur man är en bra partner, bra sätt att göra slut på och hur de kan resonera om de exempelvis blir kär i sin kompis partner. Svar på sådana frågor kan eleverna exempelvis resonera sig fram till i grupper, eller diskutera utifrån en scen ur en film.

Ord och begrepp

Nedan följer en genomgång av några av de begrepp som används i materialet eller förekommer i arbetet med sexualitet, jämställdhet och relationer. Definitionerna bygger på underlag från Diskrimineringsombudsmannen, Folkhälsomyndigheten, Genussekretariatet, Socialstyrelsen, Regeringen och Skolverkets tidigare publikationer.

ASEXUALITET En person som inte har någon sexlust eller inte önskar inkludera andra i sin sexualitet. Är inte en sexuell läggning i diskrimineringslagens mening.

BIOLOGISK KÖN Kategorisering utifrån inre och yttre könsorgan, könskromosomer och ibland även hormonnivåer.

BISEXUALITET En person som attraheras känslomässigt och/eller sexuellt av personer av motsatt och samma kön. Definitionen bygger på antagandet att det finns två kön.

CISPERSON/CIS En person vars könsidentitet och/eller könsuttryck stämmer överens med normen för det juridiska kön som personen tilldelades vid födseln.

CIS-NORM Cis-normen är antagandet att alla människor identifierar sig som det kön som har tilldelats dem vid födseln och lever efter det könets sociala normer, kvinnligt eller manligt. En effekt av cis-normen är att vi oftast per automatik försöker placera in människor i någon av könskategorierna kvinna eller man och kan bli obekväma om vi möter någon som vi inte vet hur vi ska placera.

DISKRIMINERING En förenklad beskrivning av diskriminering enligt diskrimineringslagen är att någon missgynnas eller kränks och att missgynnandet eller kränkningen har samband med någon av de sju diskrimineringsgrunderna. Diskriminering kan vara direkt eller indirekt. Även bristande tillgänglighet, trakasserier, sexuella trakasserier och instruktioner att diskriminera är former av diskriminering.

DISKRIMINERINGSGRUNDERNA Det finns sju diskrimineringsgrunder som omfattas av lagens diskrimineringsförbud: kön, könsöverskridande identitet eller uttryck, etnisk tillhörighet, religion eller annan trosuppfattning, funktionsnedsättning, sexuell läggning och ålder.

DRAG ELLER ATT DRAGA Innebär att man leker med könsuttryck, ofta genom att överdriva typiskt maskulina eller typiskt feminina uttryck.

DSD Disorders of Sex Development. Medfött tillstånd i vilket könets kromosomala, gonadala (rör könskörtlar, det vill säga testiklar eller äggstockar) eller anatomiska utveckling är atypisk. Begreppet intersexualism används också.

ETNISK TILLHÖRIGHET Ett begrepp som används i bland annat diskrimineringslagen. Med etnisk tillhörighet menas en individs nationella eller etniska ursprung, hudfärg eller annat liknande förhållande, så som ogrundade föreställningar om ras. Etnisk tillhörighet kan handla om att vara exempelvis svensk, same eller chilensare. Etnisk tillhörighet handlar om hur du identifierar eller uppfattar dig själv. Det är alltså individen själv som definierar sin eller sina etniska tillhörigheter utifrån sin bakgrund och sin individuella historia.

FUNKTIONALITET Ett begrepp för funktionsförmåga. Används ibland i till exempel intersektionella analyser. Funktionalitet kan även användas för att beskriva historiska, sociala, kulturella och materiella aspekter av våra kroppar och dess funktioner.

FUNKTIONSNEDSÄTTNING Ett begrepp som används i bland annat diskrimineringslagen. Med funktionsnedsättning avses varaktiga fysiska, psykiska eller begåvningsmässiga begränsningar av en persons funktionsförmåga som fanns vid födelsen, har uppstått till följd av en skada eller en sjukdom eller kan förväntas uppstå. Det innebär en begränsning av fysisk, psykisk eller intellektuell funktionsförmåga.

GENUS De förväntningar som finns på personer gällande till exempel kläder, intressen, agerande och utseende som utgår från deras biologiska kön. Ett annat ord för detta är socialt kön eller könsroll.

GENUSVETENSKAP Akademisk disciplin som fokuserar på vilken maktposition, vilka fördelar och konsekvenser genustillhörighet kan ge i olika sammanhang. Isärhållande (manligt och kvinnligt är helt olika saker och varandras motsats) och rangordning (män och manlighet är norm och har högre status) är två centrala begrepp vid denna analys.

HBTQ-PERSONER Ett paraplybegrepp för homosexuella, bisexuella, transpersoner och personer med queera uttryck och identiteter.

HEDERSRELATERAT VÅLD OCH FÖRTRYCK Hedersrelaterat våld och förtryck, liksom mäns våld mot kvinnor generellt, har sin grund i kön, makt, sexualitet och kulturella föreställningar om dessa. När det gäller hedersrelaterat våld och förtryck är kontrollen av flickors och kvinnors sexualitet central och starkt knuten till kollektivet. I hederstänkandet står föreställningar om oskuld och kyskhet i fokus och familjens rykte och anseende ses som avhängigt flickors och kvinnors faktiska eller påstådda beteende. Detta förhållande kan vara mer eller mindre uttalat och kontrollen kan sträcka sig från vardagliga former av begränsningar i flickors och kvinnors liv som berör exempelvis kläddval, socialt umgänge och rörelsefrihet till livsval som utbildning, jobb och giftermål och skilsmässa. I sin mest extrema form resulterar hederstänkandet i hot om våld, våld och dödligt våld. Eftersom ett hederstänkande bygger på en heteronormativ struktur med tydliga könsmonster, kan homosexuella, bisexuella och trans- och queerpersoner (hbtq-personer) beläggas med skam i familjer där hedersrelaterat våld och förtryck förekommer. Det är betydligt vanligare att hbtq-personer blir utsatta för våld eller hot om våld än heterosexuella, och i samband med hedersrelaterat våld och förtryck är hbtq-personer särskilt utsatta.

HEN Subjektsform av könsneutralt personligt pronomen (motsvarar språkligt han eller hon).

HETERONORMATIVITET/HETERONORM Heteronormativitet är antagandet att alla är heterosexuella och att män är sexuellt attraherade av kvinnor och vice versa. Heteronormen är den norm som gör att utgångspunkten kring människors sexualitet och kön är att alla förväntas vara heterosexuella och att tjejer och kvinnor förväntas vara feminina och killar och män förväntas vara maskulina. Heterosexualitet är i regel överordnat och den som är heterosexuell behöver inte förklara eller försvara sin sexuella läggning.

HETEROSEXUALITET En person som attraheras känslomässigt och/eller sexuellt av personer av motsatt kön. Definitionen bygger på antagandet att det finns två kön.

HOMOSEXUALITET Person som attraheras känslomässigt och/eller sexuellt av personer av samma kön. Definitionen bygger på antagandet att det finns två kön.

ICKE-BINÄR En person som identifierar sig som mellan eller bortom könsuppdelningen i kvinna eller man. Ibland används ”icke-binär” som ett paraplybegrepp för olika könsidentiteter som inte följer tvåkönsnormen.

INTERGENDER Intergenderperson, liksom icke-binär person, identifierar sig som mellan eller bortom könsuppdelningen i kvinna eller man. Intergender kan ibland också användas som paraplybegrepp för olika könsidentiteter som inte följer tvåkönsnormen.

INTERSEKTIONALITET Ett samhällsvetenskapligt analysverktyg som studerar makt. Det syftar till att synliggöra specifika situationer av över- eller underordning som skapas i skärningspunkter för relationer baserade på exempelvis etnicitet, kön och socioekonomisk status.

INTERSEXUALISM Se DSD.

JURIDISKT KÖN Det kön som framgår exempelvis i folkbokföringen, i passet och som reglerar utformandet av personnumret. Det finns två juridiska kön i Sverige – man och kvinna.

JÄMLIKHET Lika rättigheter och möjligheter för alla människor.

JÄMSTÄLLDHET Lika rättigheter och möjligheter för kvinnor och män.

KÖNSDYSFORI En person med könsdysfori lider av att kroppen inte överensstämmer med den upplevda könsidentiteten och kan därför ha en önskan om könsbekräftande behandling. Könsdysfori har inget med sexuell läggning att göra. För att erbjudas behandling inom den offentliga sjukvården krävs en medicinsk diagnos. För att fastställa en diagnos krävs en utredning vid något av de specialiserade teamen för könsdysfori i Sverige. Efter utredning tas ställning kring eventuell könsbekräftande behandling.

KÖNSIDENTITET/KÖNSTILLHÖRIGHET Det eller de kön en person känner sig som. Somliga känner sig inte som något kön alls.

KÖNSROLL/KÖNSMÖNSTER Se genus.

KÖNSÖVERSKRIDANDE IDENTITET ELLER UTTRYCK Ett begrepp som används i bland annat diskrimineringslagen. Med könsöverskridande identitet eller uttryck avses att någon inte definierar sig som kvinna eller man eller genom sin klädsel (eller på annat sätt) ger uttryck för att tillhöra ett annat kön. Begreppet omfattar dels en persons mentala eller självupplevda könsbild, dels hur någon uttrycker det som kan kallas personens sociala kön, till exempel genom kläder, kroppsspråk, smink eller frisyr. Begreppet könsöverskridande identitet eller uttryck avser vad som ofta brukar kallas transpersoner. Se även transpersoner.

KÖNSUTTRYCK Hur någon uttrycker det som kan kallas personens sociala kön, till exempel genom kläder, kroppsspråk, smink eller frisyr.

LIKABEHANDLING Att alla ska behandlas så att de har lika rättigheter och möjligheter oavsett diskrimineringsgrunderna.

MENTALT KÖN Se könsidentitet.

NORMKRITISKT PERSPEKTIV Ett analysverktyg i syfte att studera normer och värden.

PANSEXUELL En person som är pansexuell kan vara sexuellt och emotionellt intresserad av ”alla” eller ”vem som helst”. Vissa ser detta som en sexuell läggning, medan andra ser det som en bredare form av bisexualitet där många säger sig vara intresserade av ”personligheten och inte könet”.

PATRIARKAT Patriarkat kan förstås på många olika sätt. Inom samhällsvetenskapen är patriarkat en allmän benämning på sociala system inom vilka kvinnor är underordnade män.

POLY Kortform för personer som går emot tvåsamhetsnormen och vill leva eller lever med flera partner. Det kan till exempel handla om polyamori som innebär att under samtycke från alla parter ha flera kärleksrelationer parallellt och polygami som är att vara gift med flera samtidigt (månggifte). Polygami är inte tillåtet i Sverige.

QUEER Ett brett begrepp som kan betyda flera olika saker men i grunden är ett ifrågasättande av heteronormen. Många ser sin könsidentitet och/eller sin sexualitet som queer. Queer kan innebära en önskan att inkludera alla kön och sexualiteter eller att inte behöva identifiera eller definiera sig.

QUEERTEORI OCH QUEERFORSKNING En teori som analyserar kön och sexualitet. Queerteori ställer sig utanför tvåkönsnormen och antagandet om heteronormativitet.

SEXUELL IDENTITET En persons känslomässiga och sexuella preferens som definieras av personen själv. De vanligaste definitionerna är bisexuell, heterosexuell eller homosexuell men många väljer också att inte identifiera sig inom dessa kategorier. En persons sexuella identitet överensstämmer inte alltid med personens förväntade sexuella praktik. En person som har sex med någon av samma kön behöver till exempel inte identifiera sig som homo- eller bisexuell och en person som bara har sex med personer av motsatt kön måste inte vara heterosexuell i sin definition.

SEXUELL LÄGGNING Är ett begrepp som används i bland annat diskrimineringslagen. Lagen definierar sexuell läggning som homosexuell, heterosexuell eller bisexuell läggning.

SEXUELLT OFREDANDE I brottsbalken beskrivs sexuellt ofredande som ett uppträdande där någon ”genom ord eller handlande ofredar en person på ett sätt som är ägnat att kränka personens sexuella integritet.”

SEXUELLA TRAKASSERIER Diskrimineringslagen beskriver sexuella trakasserier som ”ett uppträdande av sexuell natur som kränker någons värdighet”. Förutom kommentarer och ord kan det vara att någon till exempel tafsar eller kastar närgångna blickar. Det kan också handla om ovälkomna komplimanger, inbjudningar och anspelningar.

SOCIALT KÖN Se genus.

SRHR Sexuell och reproduktiv hälsa och rättigheter. Sexuell och reproduktiv hälsa är ett tillstånd av fysiskt, känslomässigt, psykiskt och socialt välbefinnande i förhållande till alla aspekter av sexualitet och reproduktion, inte bara avsaknad av sjukdom, dysfunktion eller skada. Därför bör ett positivt förhållningssätt till sexualitet och reproduktion bekräfta den roll njutbara sexuella relationer, förtroende och kommunikation har för självkänsla och allmänt välbefinnande. Alla har rätt att fatta beslut om sina egna kroppar och ha tillgång till hälso- och sjukvård och andra hälsofrämjande insatser som stödjer den rätten.

STI Förkortning som betyder sexuellt överförbara infektioner (från engelskans ”sexually transmitted infections”).

TOLERANSPEDAGOGIK Ett pedagogiskt förhållningssätt där normbrytaren sätts i fokus och syftet är att den utsatta gruppen eller individen ska tolereras, accepteras och respekteras av normföljarna. Jämför med normkritiskt perspektiv.

TRANSFOBI En uppfattning eller en medveten värdering hos en individ, en grupp eller ett samhälle och som ger uttryck för en starkt negativ syn på transpersoner som grupp eller individer.

TRANSKVINNA En transkvinna är en person som identifierar sig som kvinna men som registrerats som juridisk man vid födseln.

TRANSMAN En transman är en person som identifierar sig som man men som registrerats som juridisk kvinna vid födseln.

TRANSPERSON Ett paraplybegrepp för personer vars könsidentitet och/eller könsuttryck inte stämmer överens med normen för det juridiska kön som de tilldelades vid födseln.

TRANSSEXUELL/TRANSSEXUALISM En person vars könsidentitet inte stämmer med det juridiska kön som hen tilldelades vid födseln. Transsexualism syftar på tillståndet då könsidentiteten inte stämmer med det juridiska könet.

TRANSVESTISM/CROSSDRESSER Ett könsöverskridande uttryck där personen i kortare eller längre perioder för sin egen skull använder eller lever med det motsatta könets stereotypa attribut (till exempel kläder) eller beteende.

TVÅKÖNSNORMEN Tvåkönsnormen är normen som säger att alla människor tillhör ett av två biologiska kön, att denna tillhörighet medför vissa egenskaper som är fundamentalt olika, och att de två könen förhåller sig på vissa sätt till varandra. Tvåkönsnormen genomsyrar tankesätt och sociala institutioner och funktioner i samhället. I den svenska lagstiftningen finns bara två kön, vilket påverkar hela samhällets uppbyggnad.

TVÅSAMHET Att leva i en parrelation. Förväntningarna kring att alla ska vilja leva i tvåsamhet och endast med en partner kan vara starka i samhället.

Referenser och länkar

Lagar

SFS 1962:700 *Brottsbalk*

SFS 2008:567 *Diskrimineringslag*

SFS 2010:800 *Skollag*

Konventioner

Konvention om rättigheter för personer med funktionsnedsättning och fakultativt protokoll till konventionen om rättigheter för personer med funktionsnedsättning. (2008). Stockholm: Utrikesdepartementet

Förordningar

SKOLFBS 2010:255. *Förordning om läroplan för grundskolan.*

SKOLFBS 2013:148. *Förordning om läroplan för gymnasieskolan.*

Propositioner

Proposition 2017/18:177. *En ny sexualbrottslagstiftning byggd på frivillighet*

Regeringsuppdrag

U2006/9049/S. *Uppdrag till Myndigheten för skolutveckling att genomföra jämställdhetsinsatser i skolan.*

U2018/02877/BS (delvis). *Uppdrag till Myndigheten för skolutveckling att genomföra jämställdhetsinsatser i skolan.*

U2018/02960/S. *Uppdrag till Myndigheten för skolutveckling att genomföra jämställdhetsinsatser i skolan.*

Domar och beslut

Diskrimineringsombudsmannens beslut 2017-07-07 i ärende GRA 2017/56.

Diskrimineringsombudsmannens beslut 2018-06-07 i ärende GRA 2017/86.

Diskrimineringsombudsmannens beslut 2018-10-04 i ärende GRA 2017/162.

Skolinspektionens beslut 2019-06-18 i ärenden 41-2019:3163 och 41-2019:3165.

Litteratur

Ambjörnsson, F. (2011). *Rosa: den farliga färgen*. Stockholm: Ordfront.

Asmervik, S., Ogden, T. och Rygvold, A. (red.) (2001). *Barn med behov av särskilt stöd: grundbok i specialpedagogik*. 3 [rev.] uppl. Lund: Studentlitteratur.

Baianstovu, R. (2017). *Heder: hedersrelaterat våld, förtryck och socialt arbete*. Lund: Studentlitteratur.

Barron, K. (2004a). Genus och funktionshinder. I Barron, K., Mallander, O. och Tideman, M. (red.). *Genus och funktionshinder*. Lund: Studentlitteratur.

Barron, K. (2004b). Vem är jag? Utvecklingsstörda kvinnor (re)konstruerar sin identitet. I Barron, K., Mallander, O. och Tideman, M. (red.). *Genus och funktionshinder*. Lund: Studentlitteratur.

Berg, L. (2016). Hur skapar unga sina sexuella script? En konstruktionistisk förklaringsmodell. I Magnusson, C. och Häggström-Nordin, E. (red.). *Ungdomar, sexualitet och relationer*. Lund: Studentlitteratur.

Björkman, L. och Bromseth, J. (red.) (2019). *Normkritisk pedagogik: perspektiv, utmaningar och möjligheter*. Lund: Studentlitteratur.

Borgström Källén, C. (2014). *När musik gör skillnad: genus och genrepraktiker i samspel*. Diss. Högskolan för scen och musik vid Göteborgs universitet.

Bredström, A. (2014). Sex på kartan? Om tonårssexualitet, rasism och sexualupplysning i Sverige. I Sandell, Sagel och Rätzel (red.). *Kritiska gemenskaper*. Lund: Genusvetenskapliga institutionen, Lunds universitet.

- Bromseth, J. och Darj, F. (red.) (2010). *Normkritisk pedagogik: makt, lärande och strategier för förändring*. Uppsala: Centrum för genusvetenskap, Uppsala universitet.
- Buchholz, M. och Mattson Müller, I. (2010). *Messa med symboler: möjligheter för personer med kommunikativa och kognitiva svårigheter att använda sms*. Vällingby: Hjälpmedelsinstitutet.
- Centerwall, E. (2000). "Kärlek känns! förstår du": samtal om sexualitet och samlevnad i skolan: ett referensmaterial från Skolverket, 2 uppl. Stockholm: Skolverket.
- Centerwall, E. (2005a). Med moralen som styrmedel: historiska perspektiv på sexualupplysning. I Myndigheten för skolutveckling. *Hela livet: 50 år med sex- och samlevnadsundervisning*. Stockholm: Myndigheten för skolutveckling.
- Centerwall, E. (2005b). Obligatorisk sexualundervisning: perspektiv på tre handledningar. I Myndigheten för skolutveckling. *Hela livet: 50 år med sex- och samlevnadsundervisning*. Stockholm: Myndigheten för skolutveckling.
- Christiansson, M. och Eriksson, C. (2004). Myten om mödomshinnan: en genusteoretisk betraktelse av mödomshinnans natur och kultur. I Hovelius, B. och Johansson, E. *Kropp och genus i medicinen*. Lund: Studentlitteratur.
- Daneback, K. och Månsson, S-A. (2009). Kärlek och sexualitet på internet 2009. I Ungdomsstyrelsen. *Se mig: unga om sex och internet*. Stockholm: Ungdomsstyrelsen.
- Eek-Karlsson, L. (2015). *Ungas samspel i sociala medier: att balansera mellan ansvar och positionering*. Diss. Linnéuniversitetet, Kalmar.
- Engwall, K. (2004). Sinnesslöa kvinnor och sexualitet i ett historiskt perspektiv. I Barron, K., Mallander, O. och Tideman, M. (red.) *Genus och funktionshinder*. Lund: Studentlitteratur.
- Essén, B. (2004). Alternativa metoder till kirurgi för flickor som riskerar att utsättas för hedersvåld. I Cinthio, H. (red.). *Hedersrelaterat våld och förtryck: ett kunskapsunderlag för hälso- och sjukvården*. Malmö: Länsstyrelsen i Skåne.
- Falk Lundqvist, Å. (2007). *Fantasi och lekfullhet i lärandet: gestaltande arbete i skola och särskola*. Stockholm: Cura.
- Fleischer, A.V. (2010). *Sett med barns ögon: att förstå sig själv och andra*. Lund: Studentlitteratur.
- Friends (2019). *Friendsrapporten 2019*. Stockholm: Friends.
- Frisén, A., Holmqvist Gattario, K. och Lunde, C. (2014). *Projekt perfekt : Om utseendekultur och kroppsuppfattning*. Stockholm: Natur & Kultur Akademisk
- Ganetz, H., Gavanas, A., Huss, H. och Werner, A. (2009). *Rundgång: genus och populärmusik*. Göteborg: Makadam.
- Geels, A. och Roos, L. (red) (2010). *Sex – för guds skull: sexualitet och erotik i världens religioner*. Lund: Studentlitteratur.
- Gerland, G. (2004). *Autism: relationer och sexualitet*. Stockholm: Cura.
- Hedlin, M. (2010). *Lilla genushäftet 2.0: om genus och skolans jämställdhetsmål*. Växjö: Institutionen för pedagogik, psykologi och idrottsvetenskap, Linnéuniversitetet.
- Heikkilä, M. (2011). *Kunskapsöversikt: genusperspektiv på undervisningen*. Göteborg: Nationella sekretariatet för genusforskning, Göteborgs universitet.
- Helmus, G. (2010). Sexualiteten som individuellt och socialt fenomen. I Barron, K., Mallander, O. och Tideman, M. (red.). *Genus och funktionshinder*. Lund: Studentlitteratur.
- Kastbom, Å. (2015). *Sexual behavior, debut and identity among Swedish schoolchildren*. Linköping: Institutionen för klinisk och experimentell medicin, Linköpings universitet.

- Katz, O., Bengtsdotter, V., Franck, O. och Wallin, A. (2014). *Att undervisa om sexualitet och relationer*. Malmö: Gleerups.
- Knöfel Magnusson, A. (2005). När tystnaden tar över. I Myndigheten för skolutveckling. *Hela livet: 50 år med sex- och samlevnadsundervisning*. Stockholm: Myndigheten för skolutveckling.
- Larsson, H. (red.) (2010). *Jämställda villkor i idrott och hälsa med fokus på flickors och pojkars måiluppfyllelse: på pojkarnas planhalva*. Stockholm: Skolverket.
- Larsson, H. (2016). *Idrott och hälsa – igår, idag, imorgon*. Stockholm: Liber.
- Lukkerz, J. (2014). *En tom arena: gymnasiesärskole- och habiliteringspersonalens perspektiv på sex- och samlevnadsundervisning*. Lic.-avh., Malmö högskola.
- Lukkerz, J. (2018). *Sexualsyn*. Stockholm: Skolverket. https://utbildningar.skolverket.se/documents/31409050/0/Sexualsyn_Slutversion+190911.pdf/7c440b58-584c-cb12-b544-6f7328790615.
- Löfgren-Mårtenson, L. (2005a). *"Får jag lov?": om sexualitet och kärlek i den nya generationen unga med utvecklingsstörning*. Lund: Studentlitteratur.
- Löfgren-Mårtenson, L. (2005b). *Kärlek.nu: om Internet och unga med utvecklingsstörning*. Lund: Studentlitteratur.
- Löfgren-Mårtenson, L. (2009). *Hur gör man?: om sex- och samlevnadskunskap i särskolan*. Varberg: Argument.
- Löfgren-Mårtenson, L. (2016). "Man kramas mest": sexualitet och unga med intellektuell funktionsnedsättning. I Magnusson, C. och Häggström-Nordin, E. (red.). *Ungdomar, sexualitet och relationer*. Lund: Studentlitteratur.
- Magnusson, C. (2016). Sexualitetens roll i tonårsutvecklingen ur ett psykologiskt perspektiv. I Magnusson, C. och Häggström-Nordin, E. (red.). *Ungdomar, sexualitet och relationer*. Lund: Studentlitteratur.
- Mitchell, D.R. och Ashing, K. (2017). *Mångfald i skolan: framgångsrika sätt att möta (o)likheter*. Stockholm: Natur & Kultur.
- Nationellt centrum för kvinnofrid (2011). *Att möta patienter som söker för oro kring oskuld och heder*. Uppsala: Nationellt centrum för kvinnofrid, Uppsala universitet.
- Nilsson, A. (2005). Samtalet i skolan: om metoder och etik. I Myndigheten för skolutveckling. *Hela livet: 50 år med sex- och samlevnadsundervisning*. Stockholm: Myndigheten för skolutveckling.
- Nilsson, A. (2016). Sex- och samlevnadsundervisningen har lagt in en ny växel – fler lärare tar nu ansvar i olika ämnen. I Magnusson, C. och Häggström-Nordin, E. (red.). *Ungdomar, sexualitet och relationer*. Lund: Studentlitteratur.
- Nordeman, M. (2011). *När känslan tar över: sexualitet, utvecklingsstörning, autism*. (Ny, rev. utg.) Stockholm: Carlsson.
- Risberg, O. (2004). *"Vem vill vara ihop med mig då?" Om behandling, sexuella övergrepp och utvecklingsstörning*. Stockholm: Rädda Barnen.
- Rygvold, A-L. (2001) Språk- och talstörningar. I Asmer-vik, S., Ogden, T. och Rygvold, A. (red.). *Barn med behov av särskilt stöd: grundbok i specialpedagogik*. 3 [rev.] uppl. Lund: Studentlitteratur.
- Röthing, Å. och Bang Svendsen, S.H. (2011). *Sex- och samlevnad: perspektiv på undervisning*. Lund: Studentlitteratur.
- Sandström, B. (2009). *"Stackars flickor" i en bristfällig skola: utvärdering av projekt som åren 1995–2008 var avsedda att utveckla skolans arbete med sexualitet och samlevnad*. Stockholm: Allmänna arvsfonden.
- Shangani, S., Gamarel, K.E., Ogunbajo, A., Cai, J. och Operario, D. (2020). Intersectional minority stress disparities among sexual minority adults in the USA: the role of race/ethnicity and socioeconomic status. *Culture, Health & Sexuality*, 22(4), 398.
- Sorbring, E., Andersson, Å. och Molin, M. (red.) (2014). *Att förstå ungdomars identitetsskapande: en inspirations- och metodbok*. Stockholm: Liber.

- Starrs, A.M. m.fl. (2018), Accelerate progress – sexual and reproductive health and rights for all: report of the Gutmacher-Lancet Commission. *The Lancet Commissions* 391(10140) [https://www.thelancet.com/journals/lancet/article/PIIS0140-6736\(18\)30293-9/fulltext](https://www.thelancet.com/journals/lancet/article/PIIS0140-6736(18)30293-9/fulltext)
- Svedin, C.G., Priebe, G., Wadsby, M., Jonsson, L. och Fredlund, C. (2015). *Unga, sex och Internet i en föränderlig värld*. Stiftelsen Allmänna Barnhuset, Linköpings universitet och Lunds universitet. http://www.allmannabarnhuset.se/wp-content/uploads/2015/11/Unga_sex_internet_2015_slutlig.pdf
- Tellhed, U., Bäckström, M. och Björklund, F. (2017). Will I fit in and do well? The importance of social belongingness and self-efficacy for explaining gender differences in interest in STEM and HEED majors. *Sex Roles: A Journal of Research* 77(1–2), 86–96.
- Söderström, Å. (2016). *Att förstå det främjande uppdraget*. Stockholm: Skolverket https://larportalen.skolverket.se/LarportalenAPI/api-v2/document/path/larportalen/material/inriktningar/3-skolansvardegrund/Grundskola/302_Framja_likabehandling/deL_01/Material/Flik/Del_01_MomentA/Artiklar/Att%20f%C3%B6rst%C3%A5%20det%20fr%C3%A4mjande%20uppdraget.docx
- Wallin, A., Bengtsdotter Katz, V., Hermansson Adler, M., Katz, O., Lustig, F. och West, E. (2012). *Undervisning i sex och samlevnad: ett idématerial*. Göteborg: Institutionen för didaktik och pedagogisk profession, Göteborgs universitet. <http://hdl.handle.net/2077/28879>
- Wester, M. (2009). Metoden får inte bli ett självändamål. I Skolverket. *En granskning av metodböcker i sex- och samlevnadsundervisningen*. Stockholm: Skolverket.
- Östlund, D. (2012). *Deltagandets kontextuella villkor: fem träningskoleklassers pedagogiska praktik*. Diss. Malmö högskola
- ## Myndighetspublikationer
- Folkhälsomyndigheten (2017). *Sexualitet och hälsa bland unga i Sverige: UngKAB15 – en studie om kunskap, attityder och beteende bland unga 16–29 år*. Solna: Folkhälsomyndigheten. <https://www.folkhalsomyn-digheten.se/contentassets/11272529714342b390d40fe3200f48cf/sexualitet-halsa-bland-unga-sverige-01186-2017-1-webb.pdf> Hämtad 2021-01-18.
- Folkhälsomyndigheten (2019). *Sexuell och reproduktiv hälsa och rättigheter (SRHR) i Sverige 2017: Resultat från befolkningsundersökningen SRHR2017*. Solna: Folkhälsomyndigheten. <https://www.folkhalsomyn-digheten.se/publicerat-material/publikationsarkiv/s/sexuell-och-reproduktiv-halsa-och-rattigheter-i-sverige-2017/?pub=60999> Hämtad 2021-01-18.
- Folkhälsomyndigheten (2020b). *Folkhälsans utveckling: årsrapport 2020*. Solna: Folkhälsomyndigheten. <https://www.folkhalsomyn-digheten.se/contentasset/s/9fd952e9014642249164352cd5a3eb50/folkhalsans-utveckling-arsrapport-2020.pdf> Hämtad 2021-01-18.
- Folkhälsomyndigheten (2020c) *Nationell strategi för sexuell och reproduktiv hälsa och rättigheter (SRHR)*. <https://www.folkhalsomyn-digheten.se/contentasse/ts/Od489b0821164e949c03e6e2a3a7e6cc/nationell-strategi-sexuell-reproduktiv-halsa-rattigheter.pdf> Hämtad 2021-01-18.
- Folkhälsomyndigheten (2020d). *Sexuell och reproduktiv hälsa och rättigheter bland unga vuxna med intellektuell funktionsnedsättning*. Solna: Folkhälsomyndigheten. <https://www.folkhalsomyn-digheten.se/publicerat-material/publikationsarkiv/s/sexuell-och-reproduktiv-halsa-och-rattigheter-bland-unga-vuxna-med-intellektuell-funktionsnedsattning-/?pub=68874> Hämtad 2021-01-18.
- Kungliga Skolöverstyrelsen (1945). *Handledning i sexualundervisning för lärare i folkskolor*. Stockholm: Kungliga Skolöverstyrelsen.
- Kungliga Skolöverstyrelsen (1956). *Handledning i sexualundervisning*. Stockholm: Kungliga Skolöverstyrelsen.

- Myndigheten för skolutveckling (2005). *Hela livet: 50 år med sex- och samlevnadsundervisning*. Stockholm: Myndigheten för skolutveckling.
- Myndigheten för ungdoms- och civilsamhällesfrågor (2014). *Ett filter i huvet: samlad slutrapport från tre av Ungdomsstyrelsens uppdrag att förebygga ungas utsatt-het på nätet*. https://www.mucf.se/sites/default/files/publikationer_uploads/publikation-ett-filter-i-huvet.pdf Hämtad 2021-01-18.
- Myndigheten för ungdoms- och civilsamhällesfrågor (2015). *Fokus 15: ungas sexuella och reproduktiva rättigheter: en tematisk kartläggning*. Stockholm: Myndigheten för ungdoms- och civilsamhällesfrågor. https://www.mucf.se/sites/default/files/publikationer_uploads/fokus15_0.pdf Hämtad 2021-01-18.
- Myndigheten för ungdoms- och civilsamhällesfrågor (2016). *Stödjande och stärkande: unga hbtq-personers röster om identitetsstärkande och hälsofrämjande faktorer*. Stockholm: Myndigheten för ungdoms- och civilsamhällesfrågor. https://www.mucf.se/sites/default/files/publikationer_uploads/stodjande-och-framjande-20161219.pdf Hämtad 2021-01-18.
- Myndigheten för ungdoms- och civilsamhällesfrågor (2019). *Öppna skolan! Om hbtq, normer och inkludering i årskurs 7–9 och gymnasiet*. Stockholm: Myndigheten för ungdoms- och civilsamhällesfrågor. https://www.mucf.se/sites/default/files/publikationer_uploads/oppna-skolan-2019.pdf Hämtad 2021-01-18.
- Regeringen (2006). *Sveriges internationella politik för sexuell och reproduktiv hälsa och rättigheter*. Stockholm: Utrikesdepartementet
- Skolinspektionen (2010). *Undervisningen i svenska i grundskolan*. Stockholm: Skolinspektionen. <https://skolinspektionen.se/globalassets/02-beslut-rapporter-stat/granskningsrapporter/tkg/2010/svenska-grundsarskolan/01-webb-slutrapport-undervisningen-sv-grsar.pdf> Hämtad 2021-01-18.
- Skolinspektionen (2018). *Sex- och samlevnadsundervisning*. Stockholm: Skolinspektionen. <https://www.skolinspektionen.se/globalassets/02-beslut-rapporter-stat/granskningsrapporter/tkg/2018/sex-och-samlevnad/sex-och-samlevnadsundervisning-rapport-feb-2018.pdf> Hämtad 2021-01-18.
- Skolinspektionen (2019). *Hem- och konsumentkunskap i årskurs 7–9*. Stockholm: Skolinspektionen. <https://www.skolinspektionen.se/globalassets/02-beslut-rapporter-stat/granskningsrapporter/tkg/2019/hem-och-konsumentkunskap/hem-och-konsumentkunskap-i-ak-7-9.pdf> Hämtad 2021-01-18.
- Skolverket (2000). *Nationella kvalitetsgranskningar 1999: [skolors arbete mot mobbning och annan kränkande behandling: sex- och samlevnadsundervisningen: undervisningen om tobak, alkohol och andra droger]* Stockholm: Skolverket.
- Skolverket (2009). *Diskriminerad, trakasserad, kränkt? Barns, elevers och studerandes uppfattningar om diskriminering och trakasserier*. Stockholm: Skolverket.
- Skolverket (2011a). *Kommentarmaterial till grundskolans kursplaner*. Stockholm: Skolverket. <https://www.skolverket.se/getFile?file=2702> Hämtad 2021-01-18.
- Skolverket (2011b). *Nolltolerans mot diskriminering och kränkande behandling*. Stockholm: Skolverket.
- Skolverket (2017a). *Kommentarmaterial till kursplanen i musik*. Stockholm: Skolverket. <https://www.skolverket.se/getFile?file=3864> Hämtad 2021-01-18.
- Skolverket (2017b). *Kommentarmaterial till kursplanen i religionskunskap*. Stockholm: Skolverket. <https://www.skolverket.se/getFile?file=3829> Hämtad 2021-01-18.
- Skolverket (2018). *Hedersrelaterat våld och förtryck: skolans ansvar och möjligheter*. Stockholm: Skolverket. <https://www.skolverket.se/getFile?file=4015> Hämtad 2021-01-18.
- Skolöverstyrelsen (1977). *Samlevnadsundervisning: Skolöverstyrelsens handledning*. Stockholm: Liber Läromedel.

- Socialstyrelsen (2013). *Förslag till nationell strategi för sexuell och reproduktiv hälsa och rättigheter: Delrapport*. Stockholm: Socialstyrelsen.
- SOU 1974:59. Utredningen rörande sexual- och samlevnadsfrågor i undervisnings- och upplysningsarbetet. *Sexual- och samlevnadsundervisning*.
- SOU 2010:51. Delegationen för jämställdhet i skolan. *Könsskillnader i skolprestationer: idéer om orsaker*.
- SOU 2011:1. Delegationen för jämställdhet i högskolan. *Svart på vitt: om jämställdhet i akademien*.
- SOU 2014:6. Utredningen om män och jämställdhet. *Män och jämställdhet*.
- SOU 2014:28. Delegationen för jämställdhet i arbetslivet. *Lösamt arbete: familjeansvarets fördelning och konsekvenser*.
- SOU 2014:81. Delegationen för jämställdhet i arbetslivet. *Yrke, karriär och lön: kvinnors och mäns olika villkor på den svenska arbetsmarknaden*.
- SOU 2015:50. Delegationen för jämställdhet i arbetslivet. *Hela lönen, hela tiden: utmaningar för ett jämställt arbetsliv*.
- Statens medieråd. (2016). *Ungar & medier 2012/13*. Statens medieråd. https://statensmedierad.se/download/18.3d35018c150001239d91a877/1443358522280/Ungar_och_medier_2013_fullfarg.pdf Hämtad 2021-01-18.
- Statens medieråd (2017a). *Småungar & medier 2017*. Stockholm: Statens medieråd. <https://statensmedierad.se/download/18.30c25b3115c152ee8f82fe95/1495204277588/Sm%C3%A5ungar%20och%20medier%202017%20tillg%C3%A4nglighetsanpassad.pdf> Hämtad 2021-01-18.
- Statens medieråd (2017b). *Ungar & medier 2017*. Stockholm: Statens medieråd. <https://statensmedierad.se/download/18.7b0391dc15c38ffbc9cd9a238/1496243409783/Ungar%20och%20medier%202017.pdf> Hämtad 2021-01-18.
- Statens medieråd (2019a). *Könsnormer i bildspråket – Introduktion*. Stockholm: Statens medieråd. https://statensmedierad.se/download/18.51c1ce3b160211ab52f3233e/1553011729087/Konsnormer_i_bildspraket_introduktion.pdf Hämtad 2021-01-18.
- Statens medieråd (2019b). *Medieanvändning bland unga med intellektuell funktionsnedsättning*. Stockholm: Statens medieråd. <https://statensmedierad.se/download/18.743b1414168f6a86bafa8e84/1550651498990/Medieanv%C3%A4ndningen%20bland%20unga%20med%20intellektuell%20funktionsneds%C3%A4tning.pdf> Hämtad 2021-01-18.
- Statens medieråd. (2020). *Unga, medier och psykisk ohälsa: en rapport om svenska ungdomars självskattade psykiska välbefinnande i relation till deras självskattade medieanvändning*. Stockholm: Statens medieråd. <https://statensmedierad.se/download/18.5e28fb0a1743ca2e6cc6e60b/1600078559542/Unga%20medier%20psykisk%20oh%C3%A4lsa%20aug%202020%20TRYCK.pdf> Hämtad 2021-01-18.
- Statistiska centralbyrån (2011). *Barns sociala relationer*. Stockholm: Statistiska centralbyrån. https://www.scb.se/contentassets/675a99fef1e14c0a87ea749683f4f552/le0106_2009a01_br_le119br1101.pdf Hämtad 2021-01-18.
- Statistiska centralbyrån (2019). *Statistiksamling: Obetalt arbete*. Stockholm: Statistiska centralbyrån. <https://www.scb.se/hitta-statistik/temaomraden/jamstalldhet/jamn-fordelning-av-det-obetalda-hem--och-omsorgsarbetet/> Hämtad 2021-01-18.
- Ungdomsstyrelsen (2009). *Se mig: unga om sex och internet*. Stockholm: Ungdomsstyrelsen.
- Utbildningsdepartementet (1994). *Läroplaner för det obligatoriska skolväsendet och de frivilliga skolformerna: Lpo 94: Lpf 94*. Stockholm: Utbildningsdepartementet.
- Utbildningsdepartementet (1998). *Läroplan för det obligatoriska skolväsendet, förskoleklassen och fritidshemmet: Lpo 94, anpassad till att också omfatta förskoleklassen och fritidshemmet*. Stockholm: Utbildningsdepartementet.

Webbsidor

- Folkhälsomyndigheten (2020a). *Funktionsnedsättning* <https://www.folkhalsomyndigheten.se/livsvillkor-levnadsvanor/halsa-i-olika-grupper/funktionsnedsattning/> Hämtad 2021-01-18.
- Skolverket (2021). *Systematiskt kvalitetsarbete – så fungerar det* <https://www.skolverket.se/skolutveckling/leda-och-organisera-skolan/systematiskt-kvalitetsarbete/systematiskt-kvalitetsarbete-i-skola-och-forskola> Hämtad 2021-01-18.
- Socialstyrelsen (2018). *Meddelandeblad. Om så kallade oskuldskontroller och oskuldsintyg* <https://www.socialstyrelsen.se/globalassets/sharepoint-dokument/artikelkatalog/meddelandeblad/2018-2-14.pdf> Hämtad 2021-01-18.
- Stockholms läns landsting (2018). *Kropp och kön*. <https://ungdomsmottagningar.sll.se/kropp-och-kon/>. Hämtad 2019-08-27.

Övrigt

- UNAIDS (2019). *Women and HIV: a spotlight on adolescent girls and young women*. Genève: UNAIDS. https://www.unaids.org/sites/default/files/media_asset/2019_women-and-hiv_en.pdf Hämtad 2021-01-18.
- UNESCO (2018). *International technical guidance on sexuality education: an evidence-informed approach*. Geneva: UNESCO. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000260770>. Hämtad 2021-01-18.
- UNFPA, WHO och BZgA. (2015). *Sexuality education: policy brief no 2*. Köln: BZgA. https://eeca.unfpa.org/sites/default/files/pub-pdf/GAKC_Policy_Brief_No_2_rz.pdf. Hämtad 2021-01-18.
- WHO Regional Office for Europe och BZgA (2010). *Standards for Sexuality Education in Europe*. Köln: BZgA. <https://www.bzga-whocc.de/en/publications/standards-in-sexuality-education/> Hämtad 2021-01-18.